Штампарија
Драг. Грегорића

САБРАНА ДЕЛА БРАНИСЛАВА НУШИЋА

Сабрана дела Бранислава Нушића

XVIII

1. Велика недеља
2. Томаида

Издавачка књижарница
Геце Кона

П 4042
Т 4042 XIII

БРАНИСЛАВ НУШИЋ

ВЕЛИКА НЕДЕЉА

БЕОГРАД
Издавачка Књижарница Геце Кона
1, Кнез Михаилова 1,
1932

ВЕЛИКА НЕДЕЉА

Драма у три чина

Л И Ц А:

Јока
Радоје, *Иван* } њени синови
Зоран, унуче њено по Радоју
Маринко Милошевић, девер Јокин
Роса, сирота усвојена у Јоке
Никола, сусед
Сима
Отац Тома, свештеник сеоски
Станоје, *Живана*, *Њихово девојче* } сељаци из околних села
Један старац
Његова снаха
Отац са двоје деце
Двоје деце
Трећепозивац
Свештеник
Један војник
Један коњаник
Мајка — жена
Девојчица њена
Први, *Други*, *Трећи* } пролазник

Први чин: Село креће
Други чин: Кроз Албанске планине
Трећи чин: Повратак

ПРВИ ЧИН

Кућа у домаћинском дому Милошевића. У дну врата кроз која се улази споља. Лево од врата, у углу, огњиште на коме гори ватра под котлом који виси о веригама. Крај огњишта наслагани пањеви и суварак, а о зиду, око огњишта, виси венац лука, торба, сито, по који суд и остале кухињске потребе. Недалеко од огњишта наслоњена софа лицем зиду окренута. С десне стране врата, на поду два крчага, на дашчици која лежи на две цигле и покривена чистим белим убрусем. На десном зиду у дну мала врата која воде у собу а, нешто испред њих, велики шарени сандук. Изнад сандука на зиду икона, под њом поличица на којој чаша од кандила које гори. Крај иконе висе о зиду убрус, стакло са богојављенском водицом и струк сува босиљка. На левоме зиду напред прозор, а под њим дрвена клупа. По кући овде и онде по где која троножна столичица и једна плетена сламна столица.

1.

ИВАН, РОСА, ЗОРАН

ИВАН

(Седи напред на једној троножној столичици и деље ножем једну гранчицу. Крај њега, на поду, седи Зоран и прати му рад. Роса се маје око огњишта)

Чекај ти само, сад ће теби стрика да направи како ваља. Види, види, како ће бити лепа пушка.

ЗОРАН

Је л' може да пуца?

ИВАН

Пуцаће, него шта! А је л' ти знаш да пуцаш?

ЗОРАН

Знам.

ИВАН

Јеси чуо синоћ како пуцају топови?

ЗОРАН

Јес'!

ИВАН

'Ајд, кажи како?

ЗОРАН

Бу!

РОСА

И одјутрос, кад си ти ишао у забран за дрва, чули су се.

ИВАН

Јес' чуо сам!

РОСА

Далеко ли су?

ИВАН

Кажу, више забрђанских утрина.

РОСА

Па то близу, болан?

ИВАН

Па и није. Ја сам одио за два, два и по сата, донде.

РОСА

Опет, близу! Нана се много забринула.



ИВАН

А где оде она?

РОСА

Оде мало час у комшије Андрије да припита шта они знају.

ИВАН

А шта ће знати?

РОСА

Опет..... Андрија се меша са људима.

ИВАН

(Зорану дајући му задељану гранчицу)

На, овако држи. Ево, овако на око, па гађај! (Показује му)

РОСА

Кад дође нана, Иване, а ти је разговори мало.

ИВАН

А што се престравила? И лањске су године овако доходили, па их отераше наши.

РОСА

Није то само страх, него и брига.

ИВАН

Што да брине?

РОСА

Како ти опет?... Како да не брине?... Ево трећи месец нема гласа од Радоја....

ИВАН

Па је л' казивали да је жив и здрав.

РОСА

Јес', пре... али сад... почеле опет борбе....

ИВАН

Распитаћу ја опет.

РОСА

А брине и због тебе.

ИВАН

А што због мене?

РОСА

Знаш како је, ето, дорастао си и ти.

ИВАН

Је л' ја?

РОСА

Па ти!

ИВАН

(Зорану)

Пази — немој тако, можеш да се убодеш у око. Ево овако! (Диже се са столичице и прилази Роси.) Ама је л' и ти, Росо, мислиш да сам дорастао већ?

РОСА

Јеси, но што! Читав момак.

ИВАН

(Снебива се).

А и ти си.... боме....

РОСА

Шта ја?

ИВАН

Тако... Задевојчила си се... стала си на снагу...

РОСА

Е?

ИВАН

Кад си пре две године дошла у нашу кућу ин иси така била, него наједанпут.

РОСА

Чу ли? (Ослухује) Канда опет....

ИВАН

(Не обраћајући пажњу).

А може бит и није, већ ја раније нисам видо него сад тек.....

РОСА

Чини ми се данас ближе пуцају него јуче...

ИВАН

А је л', бога ти, реци ми, је л' и нана вели да сам ја дорастао?

РОСА

Па, вели.

ИВАН

А каже ли: треба га оженити?

РОСА

Ух, куд ти оде! Зар теби памет за женидбом?

ИВАН

А што?

РОСА

Имаш да почекаш, мој Иване, много да почекаш?

ИВАН

(Буни се).

Зашто да почекам?

РОСА

Гле, зашто? А зар не видиш шта је напољу; ето, чујеш ли топове?

ИВАН

Престаће они!

РОСА

Е, па кад престану, па кад се бата врати жив и здрав, па кад ти отслужиш војску, па... има још много да прође, Иване.

ИВАН

Знам ја то, него. — А што, зар не могу ја к'о други?

РОСА

А шта могу други?

ИВАН

Па ето Рада уја Васин! Таки је к'о ја, вршњаци смо, и он мора у војску, па...

РОСА

Па шта?

ИВАН

Па има девојку.

РОСА

Је л' Стану?

ИВАН

Јес'. Дали једно другоме реч, па ће га она чекати.

РОСА

Па мо'ш и ти, ко ти брани?

ИВАН

Могу, дабоме! То ја и кажем.

РОСА

Нађи девојку, па ето ти.

ИВАН

Наш'о сам ја!

РОСА

Гле ти њега, био је вредан. А знам ли је ја?

ИВАН

Знаш је!

РОСА

Па 'ајд, кажи ми! Што од мене да кријеш?

ИВАН

Нећу ни да кријем.... (Окрене се) Ето, право да ти кажем... слушај, Росо.... ето, ти знаш.... што да кријем. Гледам те нешто.... ето, толико смо заједно у кући... свикли смо се...

РОСА

Ама шта бајеш ти?

ИВАН

Не бајем ништа, него... (Одважи се) Баш и да ти кажем, тебе сам ето замиловао, тако ми Бога!

РОСА

Мене? Шта ти је данас, море?

ИВАН

То што ти кажем, и да знаш да није друкче!

РОСА

Ама је л' ти то одистински?

ИВАН

Славе ми!

РОСА

Е, гле ти њега!

ИВАН

А што?

РОСА

Тако, ја велим шалиш се!

ИВАН

Не шалим се!

РОСА

Е, ако је то истина, прођ' се ти тога, Иване. Има у селу за тебе девојака и лепших и бољих, колико хоћеш!

ИВАН

Знам да има, ал' ја....

РОСА

Чуј да ти кажем. Ти знаш како је мене нана прихватила, кад остадох убога и самохрана. Погибе ми отац, мајка се разболе и умре, те кад остах без икога свога дође нана и рече. „'Ајде, дете, под мој кров, где ћеш сама у свет!" Па где би сад њој да вратим добро тиме, што ћу јој отети сина!

ИВАН

Откуд отети?

РОСА

Отети, него! Знам ја добро како нана и бата мисле тебе да жене. Онако, како се и бата оженио из Стаменове куће, па знаш како је нана

била срећна и задовољна док јој је снаха била жива.

ИВАН

Не морам ја к'о бата!

РОСА

Је л' волиш ти нану?

ИВАН

Како је не бих волео, Бог с тобом!

РОСА

Е, па како би ти њу вређао, где би ти мимо њене воље?

ИВАН

Ама, кад би' ја њој казао да си ми драга и да другу мимо тебе нећу, веруј и она би...

РОСА

Учинио би да ме нана ни криву ни дужну омрзне. Ошто ти то?

ИВАН

Ама, само кад би ти мени казала да ме волиш...

РОСА

А где би ја тебе мрзела?

РОСА

Знам то... него... онако!

РОСА

(Даје Зорану кришку хлеба)

Узми, рано!

ИВАН

Кад би' ја то знао!

РОСА

Ено! (Ослухује). Сад баш добро чух, топ!

ИВАН

Да хоћеш да ми кажеш!

РОСА

Видиш ли, болан, какво је ово време... а ти то!

ИВАН

Колико да знам!

РОСА

Има времена, Иване, и за то! (Чује се топ из даљина) Ето! Чујеш ли?... Кад нас ова несрећа мимоиђе.... кад буде време.

ИВАН

Је л', тад ћеш ми казати?

РОСА

Казаћу ти!

ИВАН

Е,т олико бар! Чекаћу, ето, ја ћу чекати и... да знаш, ја нећу другу погледати, нити помислити на другу сем тебе. То да знаш!

РОСА

Ама, Иване, ти то баш....

ИВАН

То што ти рекох, и немој мислити да ће друкче бити. Не дао бог!! (Пауза. Ћутање. Она пришла Зорану и игра с њим).

2.

ЈОКА, ПРЕЂАШЊИ

ЈОКА

(Долази с поља, забринута)

Јес' ту, Иване?

ИВАН

Јесам, нано! Где си ти била?

ЈОКА

Била мало овде, у Андрије...

ИВАН

Шта кажу?

ЈОКА

Не казују добро! Забринули су се, сви су се забринули.

ИВАН

Што?

ЈОКА

Како што, дете, по богу?

ИВАН

Воде се борбе, то?... И јуче је тако било и прекјуче...

ЈОКА

Није јуче тако било! Кажу, доле друмом бега народ.

ИВАН

Који народ?

ЈОКА

Из села, оздо!

ИВАН

(Отворио врата и гледа)

Ама није, нано, преплашили те. Ено, види

се одавде, промиче погдеко. Тако је и јуче било.

ЈОКА

Не види се одавде. Андрија је слазио на друм, па је видо.

ИВАН

Те шта вели?

ЈОКА

Вели, промичу рањеници...

ИВАН

Па то, рањеници... то може.

ЈОКА

И народ.

ИВАН

Па може, из тих села тамо, да се уклони чељад док прође борба.

ЈОКА

Веле, може и на нас доћи ред.

ИВАН

Неће они довде, задржаће их наши.

ЈОКА

Дај Боже!

ИВАН

Хоће богме. Знаш лане?

ЈОКА

Лане нису доходили овако близу.

ИВАН

Ако, вратиће их наши. Ако немаш друге бриге, нано, та брига нек те не гризе.

ЈОКА

А зар немам и друге? Ето од Радоја ни гласа, већ трећи месец, а ноћас сам га рђаво уснила. Јеси ли од јутрос што распитивао?

ИВАН

Јесам.

ЈОКА

Разабра ли што?

Кажу, његов се пук борио код Београда, па, кад паде Београд, отад нико не зна где је. Говоре и овако и онако, али нико не зна.

ЈОКА

То си ми и јуче казао.

ИВАН

То толико, и ништа друго нисам могао чути.

А велиш, Андрија слазио на друм, те вид'о и рањеници пролазе.

ЈОКА

Јес'.

ИВАН

Па ето да тркнем доле до друма!... Ко зна, може бити.... знаш, како је, рањеници могу што знати.

ЈОКА

Тркни, богме; 'ајде брже, па немој се забављати ако што чујеш.

ИВАН

Ево мене очас! (Оде).

3.

ПРЕЋАШЊИ без ИВАНА

ЈОКА

(Прилази Зорану, пољуби га и одводи га до иконе).

'Ајде, роде, да се помолиш богу за оцино здравље (Метне га на сандук под иконом). Прекрсти се! Кажи је л' знаш, како се каже? (Води му руку те се крсти).

ЗОРАН

Во имја оца, сина, светога духа, амин!

ЈОКА

Реци: Бого, Бого, молим ти се, помогни моме оци!

ЗОРАН

Помогни моме оци!

ЈОКА

Реци: молим ти се подржи га жива и здрава и врати га дому свом.

ЗОРАН

И врати га дому свом!

ЈОКА

Тако! Прекрсти се опет! (Пољуби га и спусти опет).

РОСА

(Која се за све ово време мајала око огњишта, прилази Јоки).

Шта каже комшија, нано?

ЈОКА

Шта ће да каже? Не ваља! Прибира мал да крене ако до невоље дође.

РОСА

Неће ваљда.... мимоићи ће нас; далеко је!

(Чује се топ)

ЈОКА

Ете, чујеш! Није то далеко.

РОСА

Даће Бог! И лањске су године доходили, и лане су се чули топови.

ЈОКА

Јесте и лане, ал' опет није било овако. Људи се у селу сад више забринути, ето, и народ бега, а лане није бег'о; па и топови, као да ове године више пуцају, а и друкче ми је било у срцу лањске године.

РОСА

А што бежи народ, не иду некрсти?

ЈОКА

Не иду, али... тако, преплашио се свет, препатио прошле године па се преплашио. Причала ми је мајка, њу је њена мајка сузама откупила од једнога бега. А ови што иду... (Чује се топ) Чули их?... Веле за њих није светиња ни црква божија ни суза материнска.

РОСА

Па што ћемо, нано, ако не дај Боже...?

ЈОКА

Ћути! Не питај ме, не помињи ми! Погле овај црвић. (Показује Зорана) Па... кућа... Ћути, не помињи ми!

4.

МАРИНКО, ПРЕЂАШЊИ

МАРИНКО

(Долази с поља).

Помози Бог, снахо!

ЈОКА

Бог ти помогао Маринко! Уђи, уђи, тако ти Бога. Седи, седи, молим те! Шта је ово, побогу?

МАРИНКО

(Седајући).

Ето, то... невоља!

ЈОКА

Могу ли их задржати?

МАРИНКО

Ко?

ЈОКА

Па наши!

МАРИНКО

Не, богме! Слазио сам доле на друм па се распитивао.

ЈОКА

Шта веле?

МАРИНКО

Веле, сила је! (Чују се топови) Ено! Чу ли?... Кажу, не бију се друкче до само топовима, Колико је у нас пушака, толико је у њих топова. Па онда... нисмо ни ми више они што смо били; изморили смо се и изломили и проредили смо се. Коло да играш четири године па ћеш да балдишеш а камо л' да ратујеш. Не може се више па то ти је.

ЈОКА

Кажу и народ бежи из горњих села?

МАРИНКО

Бежи, да шта ће. Ко сме остати?

ЈОКА

А ми? Шта мислиш, Маринко?

МАРИНКО

Ми?... Шта да ти кажем, снахо? Топови још не добацују до нашег села... можда нас може и мимоићи, као и лане... али... боље је за времена промислити. Право да ти кажем, зато сам и увратио; рекох сама си, требаће ти с ким да прозбориш.

ЈОКА

Ама, зар је та брига тако близу, те да већ говоримо о њој?

МАРИНКО

Знаш како је... дижу се већ и наши, неће да чекају последњи час. Гаврило већ кренуо и чељад и стоку, а и Никола се Пајић спрема...

ЈОКА

Па куда ће?

МАРИНКО

Доле, у Мораву! Даће Бог донде неће стићи!

ЈОКА

А ако стигну?

МАРИНКО

Онда — у туђину!

ЈОКА

У туђину?

МАРИНКО

Да где би?

ЈОКА

Ej, тешко нама! А ти шта мислиш?

МАРИНКО

Ја?... А шта ћу да мислим... ако крене село и ја ћу, ако остане и ја ћу. Знаш како је, тешко оставити кућу, а тешко опет остати. Ено, лане, остасмо па... знаш каква је зла непријатељ починио. У мене истина ситна деца...

ЈОКА

(Претрне).

А у мене Иван, тешко мени!

МАРИНКО

Иван мора да крене. Зар ви од кмета није дошла наредба?

ЈОКА

Каква наредба?

МАРИНКО

Да сви дорасли момчићи одмах крену.

ЈОКА

Јес', рече ми кмет, али Иван неће.

МАРИНКО

Како неће?

ЈОКА

Неће мене да остави саму.

МАРИНКО

Ама није од његове воље, наредба је! Ни један момчић који је стао на снагу не сме остати у селу.

ЈОКА

Јесу ли већ кренула остала деца?...

МАРИНКО

Јутрос зором.

ЈОКА

Што ћу, говорила сам му.

МАРИНКО

Бићеш још и крива што га држиш против наредбе.

ЈОКА

Казаћу му, саветоваћу га.

МАРИНКО

Богме и нареди, јер, ако га не узму наши, узеће га непријатељ, па како ти је драго.

ЈОКА

Непријатељ?

МАРИНКО

А да како!

ЈОКА

(Забринуто).

Право кажеш, мора поћи, не сме остати.

МАРИНКО

Ако је оно лудо, буди ти, Јоко, паметна, па склањај дете за времена.

ЈОКА

Шта дочекасмо, мој Маринко!

МАРИНКО

Биће и горе...

ЈОКА

Горе?

МАРИНКО

Не знам, нико ми није казао, казује ми се само. Кад се небо зацрвени, је ли, а ти знаш, биће ветра; кад тица ниско лети и дим из оџака пада, а ти знаш, је ли, биће кише. Е, па, и ово, видиш, видим забринули се људи, оборили главе, па велим: биће горе. Знаш и сама, невољу човек увек наслути, узмути му се душа... па ето...

ЈОКА

(Прекрсти се погледајући на икону).

Смилостиви се, Боже!

МАРИНКО

(Дижући се)

Него, Јоко, промисли што ћеш. Немој да ти невоља бане пред врата као олуј, него промисли за времена.

ЈОКА

А шта ћу да мислим, црница! На себе тек нећу мислити!

МАРИНКО

На децу!

ЈОКА

На децу, јес'!

МАРИНКО

На Ивана!

ЈОКА

Да иде, велиш?

МАРИНКО

Ако ти је драг и ако му добро желиш. Друкче да не чиниш, Јоко!

ЈОКА

Послушаћу те, Маринко. Хвала ти до Бога! Па ако што чујеш, ако дође до невоље!

МАРИНКО

Ама невоља је већ ту, него опет, свратићу ја, тркнућу довде! (Сети се код врата). Гле, у овој брзини па и не погледах дете! (Зорану, милујући га). Како ти, кићане?

ЈОКА

А шта вели твоја Живана?

МАРИНКО

Шта ће да каже, чека моју реч. 'Ајде, у здравље! (Одлази).

ЈОКА

У добро здравље, Маринко!

5.

ЈОКА, РОСА, ЗОРАН.

ЈОКА

(Враћа се забринута с врата докле је испратила Маринка). Чу ли, ћери?

РОСА

Чух, нано. Да опремимо Ивана.

ЈОКА

Да га опремимо. Боље нек пође, мора поћи, наредба је. Боље му је мртвоме међу нашима но живоме међу непријатељима.

РОСА

Кад би ти, нано, пошла, пре би. Он неће тебе да остави.

ЈОКА

Ја? Да пођем? А ово дете?... А ова кућа?

Не мичем се ја одавде. Ти друго, могла би са селом да макнеш тамо до Мораве.

РОСА

Што ја? Где ћу ја? Ако и крене село, неће сви. Кренуће они који имају што понети и шта сачувати.

ЈОКА

Имаш и ти.

РОСА

Зар ја?

ЈОКА

Образ, ћери, шта ћеш веће имање.

РОСА

Не бих те оставила саму, мајко... Ето и Иван мора поћи, остаћеш ко нико.

ЈОКА

Није мени тешко самој; теже ми је кад сте ви крај мене те да гледам ваше невоље. Вратићете се.

РОСА

А ако невоља подуже потраје?

ЈОКА

Невоља је увек дуга као што је срећа увек кратка. Нек потраје, мучићу се. Нешто хране имам

а, шта ми треба много за мене и ово дете. Ето, он ће ме и чувати, он веселити; он разговарати. (Спусти руку Зорану на главу). Нећу бити сама, он ће ми бити домаћин!

РОСА

Не, нано, не тражи, не могу те ја оставити и нећу; ниси ни ти мене оставила у невољи. Не можеш сама. По'ћеш кој' пут по дрва, си'ћеш до дућана да купиш што; треба донети воде, треба обићи забран, па где ћеш тад њега? Не можеш ти сама, ја те нећу остављати. А не би те ни Иван оставио тако саму, не би, веруј, знам ја њега, остаје и он тебе ради. Овако, кад зна да сам ја крај тебе, пре ће се преломити.

ЈОКА

Па добро, а ти остани! Заједно ћемо преживети ову невољу; заједно ћемо се крити по шуми; по подрумима и по кровињарама, ако буде зла; заједно ћемо се бранити ако нагне сила; заједно ћемо неговати ово дете без мајке да га сачувамо оцу. Он се већ четврта година бори и крвави, те, ако дадне Бог и подржи га жива до краја — да му прву радост сачувамо. Је л' тако?

РОСА

Тако је, нано! (Споља се чује јасније топ.)

ЈОКА

(Узима Зорана у наручје)

Е, а шта велиш ти, голубе?

ЗОРАН

Опет пуца, нано!

ЈОКА

Пуца, голубе, а је л' те страх?

ЗОРАН

Није. Води ме напоље да видим.

ЈОКА

Још је далеко. Доћи ће ближе, па ћеш видети.

6.

ИВАН, ПРЕЂАШЊИ

ИВАН

Ја био, нано, доле. Вид'о сам се...

ЈОКА

С ким?

ИВАН

Са њима, са рањеницима. Пролазе и рањеници са народом.

ЈОКА

Проговори ли?

ИВАН

Знаш ли из ког су пука, нано?

ЈОКА

(Наслути).

Наши — Радојеви?

ИВАН

Јес', они!

ЈОКА

(Узбуђена)

Где су?

ИВАН

Ово што чујеш — они се боре.

ЈОКА

Они? И он? А је ли жив, је ли добро? Да ниси још што чуо па нећеш да ми кажеш?

ИВАН

Ништа, бога ми, жив је и здрав.

ЈОКА

Жив је, је ли, добр со чуо? Казуј, дете, не мучи ме.

ИВАН

Добио кажу и медаљу!

ЈОКА

А је л' далеко то где се боре? Може ли се поћи тамо?

ИВАН

Не може, нано. Тамо је борба, а навалили, много навалили. Наши не могу да одоле. Држе се, колико да помогну народу да се склони. Веле ми да не чекамо него да се склањамо, веле, неће моћи да одрже положаје.

ЈОКА

Само кад је жив, само кад је здрав. Нек он само изнесе главу, а ми... Него ти, Иване, мораш, ти треба да се склониш.

ИВАН

Где, нано?

ЈОКА

Где сви, тек мораш да се склониш. Наредба је.

ИВАН

Знам.

ЈОКА

Ваља је послушати.

ИВАН

А тебе да оставим?

ЈОКА

Због мене ти? Остави ти мене; моје је прошло, а твоје иде. Ја сам живела, а ти тек настајеш.

ИВАН

Ја нећу без тебе!

ЈОКА

Не би' ни ја без тебе, синко, али се мора. Ето до године био би војник, па како би' онда ти без мене и ја без тебе.

ИВАН

То је друго, нано. Кад сам у војсци, ја опет тебе браним; ето, ви'ш како Радоје сад брани своје село.

ЈОКА

Не мудруј, дете, него да пођеш, мораш поћи.

ИВАН

Где да те оставим саму, с тим дететом?

РОСА

Ја ћу остати крај мајке, неће бити сама. А пазићу је, веруј ми, Иване, пазићу је.

ИВАН

Верујем ти, Росо, и хвала ти. Само... да ви останете а ја да бегам; била би и срамота и грехота. Зар није боље сви да кренемо, сви... ето, кренули и други.

ЈОКА

А ко ће вам кућу сачувати, соколе мој? Чувала сам је целога века па сад да је оставим пусту?

ИВАН

Како други?

ЈОКА

Мени кућа не треба, проживела сам у њој — гробница је сада моја кућа, а њу ми нико неће отети. Али вама. Оти'ћете и вратићете се, па зар да не затечете ни крова, ни огњишта?

ИВАН

А зар ћеш је ти стара сачувати... ако сила...

ЈОКА

Сачуваћу бар темеље... толико, темеље... колико траг да нађете.

ИВАН

Онда, нано, остаћемо заједно, па што теби... то и мени. Не могу те оставити.

ЈОКА

Ако останеш, оставићеш ме, узеће те непријатељ.

ИВАН

Нећу бити сам, биће и других, па ћемо се бранити.

ЈОКА

Не, синко, тако, побогу. Читава војска па не може ни себе бранити ни нас одбранити. Него послушај, рано моја, и пођи за судбином. Пођи што пре, бојим се биће доцкан ако премишљаш. Ево да те мајка опреми: дај, Росо, ону торбу.

РОСА

(Скида торбу са дувара и додаје јој).

ИВАН

Не опремај ме, нано, ил' опреми се и ти.

ЈОКА

(Цуња по кући).

Мора се послушати наредба. (Отвара сандук и опет затвара). Где беше преобука?

РОСА

У соби.

ЈОКА

(Одлази у собу).

7.

ИВАН, РОСА, ЗОРАН

ИВАН

Залуд ме опрема, нећу, бога ми!

РОСА

Није друкче, Иване, него да је послушаш.

ИВАН

Зар и ти велиш, Росо?

РОСА

И ја велим. Не растужуј нану, болан, зар јој је мало туге и бриге?

ИВАН

Како да је оставим саму?

РОСА

Зар сама кад ћу и ја бити с њом?

ИВАН

Па и ти, Росо, како ћеш ти?

РОСА

Шта, како ћу! Не брини ти! Све што би ти бринуо о нани, збринућу ја.

ИВАН

Бога ти?

РОСА

Ко да си сам овде.

ИВАН

А јеси ли кадра?

РОСА

Што да нисам?

ИВАН

Верујем ја теби!

РОСА

Е, ако ми верујеш, а ти ме послушај!

ИВАН

Послушао би' ја тебе све, само кад бих знао... 'Ајде кажи ми!

РОСА

Није време томе разговору, Иване. — Пођи, па кад се вратиш ако бог да...

ИВАН

Је л' онда ћеш ми казати?

РОСА

Добро, казаћу ти, само здравље од бога!

ИВАН

(Усхићено)

Их, мене! А не бој се, ево нас за који дан натраг.

РОСА

Је л' хоћеш да ме послушаш?

ИВАН

(Узима је за руку)

А ти ћеш ми, је ли, чувати мајку и... пазићеш себе. Кад се вратимо да вас затечемо обе... је л' хоћеш?

РОСА

Хоћу, тако ми Бога! Дај Боже да се само здраво вратиш.

8.

ЈОКА, ПРЕЂАШЊИ.

ЈОКА

(Враћа се из собе са пуном торбом).

Дајдер, Росо, и једну погачу.

РОСА

(Узима торбу од мајке, тркне до огњишта и онде вади из долапа те ставља у торбу)

ЈОКА

(Оде до иконе, откида са струка сува босиљка један стручак и тура га на дно торбе).

Ево и овај стручак босиљка. Кад те обујми туга за кућом, нек ти замирише; сетиће те на материну милост, сетиће те на кућу. (Предаје му торбу). 'Ајде, синко, 'ајде. Не остављаш ме саму, Роса ће са мном. Пазићемо се, чуваћемо се; она ће ми помоћи, она потрчати, она подржати, она у болести погледати... а ево Зорана, он ће нас разговарати, он ће нам бити бранилац. Иди, синко!

ИВАН

Послушаћу те, мајко!

ЈОКА

(Обвесели се)

Је л' хоћеш?

ИВАН

Не бих те никад саму оставио, ал' овако, кад ће Роса остати крај тебе. Ја Роси верујем, ја њој много верујем.

ЈОКА

'Ајде, 'ајде, рано, 'ајде, крећи, у име Божије!
(Предаје му торбу)

9.

МАРИНКО, ПРЕЂАШЊИ

МАРИНКО

(Живо упада у кућу)

Ама зар сте ви још овде? Јоко, шта чиниш ти?

ЈОКА

Ама зар одосте сви?

МАРИНКО

Крену село боме.

ЈОКА

А твоји?

МАРИНКО

Ево их деца са мном, увратио сам колико ради Ивана.

ЈОКА

Ево, ево, опремила сам га, сад ће Иван.

МАРИНКО

А зар ти нећеш?

ЈОКА

Не могу, Маринко, на коме би' кућу оставила?

МАРИНКО

И она моја!

ЈОКА

Је л'?

МАРИНКО

Чини како хоћеш! Како те Бог учи! Не умем да те умудрим, да сам умео умудрио бих ону моју. Како те Бог учи! Кад већ остајеш, нека ти је срећан останак, Па отиди Живани; нађите се једна другој! Дај овамо тога малог, да се деда опрости са њиме. (Доноси му га Роса и он га иљуби) 'Ајде, па чувај кућу, на теби је! (Ивану) А ти. хајде, пожури, није време да се сачекавамо,

ИВАН

Је л' нећеш, мајко?

ЈОКА

Пођи, сине, не чекај мене.

ИВАН

(Ухвати Росу за руку)

Тако ти Бога, Росо, чувај и њу, и ово детенце и... (не може даље да каже, сагне се па љуби Зорана, а затим прилази мајчиној руци. Праштај!

ЈОКА

(Љуби га у чело и лице).

Нека ти је просто, синко! Нека те Господ Бог поведе и опет здрава дому врати; нека ти лака буде стопа којом газиш и мека стаза којом

слазиш; нека ти милостива буде туђина у коју залазиш а гостопримна кућа у коју улазиш. Благослов мој и Божји нека те прати! Пази ми га, Маринко, а Бог ће тебе.

МАРИНКО

(Пружи руку Јоки, а Роса га пољуби у руку)

'Ајд, у здравље, Јоко!

ЈОКА

Чекај, чекај, испратићу те!

МАРИНКО

Ма немој, није време за праћење.

ЈОКА

Колико да ти ижљубим дечицу, да се опростим с твојом дечицом. (Загрли Ивана и изводи га).

ИВАН

(Још једном на вратима).

Збогом нано, збогом Росо! Ето мене, ако Бог да, скоро! (Одлазе сви).

РОСА

(Узела је Зорана у наручја, па стала на врата и немо гледа

10.

РОСА, ЗОРАН, затим ЈОКА.

РОСА

(Уводи Зорана и спушта га).

Оде чика!

ЗОРАН

Куда ће?

РОСА

Оде у град да ти купи пушку, па ће опет доћи.

ЗОРАН

Је л' праву?

РОСА

Праву, дабоме!

ЈОКА

(Долази с поља сломљена и одлази право икони, стаје пред њу, крсти се и чита у себи молитву. Кад је Јока завршила и прекрстила се, крсти се и Роса).

Одоше!...

РОСА

Нека им је срећан пут!

ЈОКА

Добро те пође с Маринком... Пазиће га.

РОСА

А што ударише доле у поток?

ЈОКА

Неће Маринко на друм, вели налога доле; него удари пречицом. (Чује се јаснији пуцањ топа) Ето!

РОСА

Ово близу?

ЈОКА

Примакли су се!

РОСА

(Оде на врата и гледа).

Биће да су се примакли! (Један јачи тресак, она врисне).

ЈОКА

(Потрчи и узме у загрљај Зорана).

Шта је?

РОСА

Удари у Андрића забран, више цркве и обори храст.

ЈОКА

Па то у село бије? (Зорану). Немој да се плашиш, голубе! Мама тебе чува!

РОСА

(Охрабри се и гледа)

Не види се ништа... но чујем пушке... ено отуд!

ЈОКА

Примакли се

РОСА

То ваљда наши тамо на повијутку.

ЈОКА

Биће! (Одлази на врата гледа). И он је тамо, је л' бриго моја! Да л' погледа село своје, да л' види кућу своју!

РОСА

Нано! Да л' оно овамо иде коњаник?

ЈОКА

Где је?

РОСА

Ено изби из потока. Јест овамо иде!

ЈОКА

Биће нас тражи, да му прићем?

РОСА

Ма немој остављати куће. Откуд нас тражи, иде путем својим.

ЈОКА

Не боме, но погледа овамо!

РОСА

Па погледа... Ал' чекај! (Ослухује).

11.

КОЊАНИК, ПРЕЂАШЊИ

КОЊАНИК

(Оздо).

Је л' то кућа Милошевића?

РОСА

(Одвикује).

Ово је!!

ЈОКА

Кажем ја, срце ми каже!

РОСА

Јес', нас тражи!

ЈОКА

Претрнула сам жива... Бојим се да није рђав глас.

РОСА

Ех, није...

ЈОКА

Што би нас туђ човек тражио?

РОСА

Није, немој да слутиш.

КОЊАНИК

(На маломе сеоском коњићу. Не сјахује већ остаје на вратима).

Помози вам Бог!

ЈОКА

Бог ти помогао, војниче! Уђи благо нама.

КОЊАНИК

За послом сам, морам журити.

ЈОКА

(Роси).

Питај га: ја не смем.

РОСА

Је л' од Радоја?...

КОЊАНИК

Јес'!

ЈОКА

(Претрне).

Шта је... да није зло?

КОЊАНИК

Није зло, добро је, поздравио све — рањен јуче!

ЈОКА, РОСА

Рањен?

КОЊАНИК

Ништа није, лако, овде у руку...

ЈОКА

(Дане)

Нека му је срећна рана! (Роси) Дај војнику да се прихвати!

КОЊАНИК

Нека, журим!

РОСА

(Устумарала се и налива)

Уморан си, једну чашицу.

ЈОКА

А велиш није тешка рана?

КОЊАНИК

Није, мајко, није!

РОСА

(Нуди га)

За добре гласе!

КОЊАНИК

'Ајде баш. За добру срећу! (Пије)

ЈОКА

А где је он?

КОЊАНИК

Пошо, али на ноге! Сад ће он! Сретосмо се на путу, па кад му рекох да ћу кроз село, а он ме замоли да се свратим. Вели, сврати мојима и поздрави им се: ни часа нека не часе него нека крећу за народом, стићи ћу их ја.

ЈОКА

Зар је тако зло?

КОЊАНИК

Зло, богме!

ЈОКА

Не може да одржите?

КОЊАНИК

Не, боме!

РОСА

(Нуди га).

Узми, војниче, још једну.

ЈОКА

Па вели да се макнемо?

КОЊАНИК

Поздравио се, вели да се не одвајате но са осталим народом.

ЈОКА

Гину ли наши?

КОЊАНИК

Гину?

ЈОКА

Много?

КОЊАНИК

Много! (Чују се топови). Ето, чујеш ли?

РОСА

Још једну, војниче!

КОЊАНИК

(Прихвати)
Хвала вам.

ЈОКА

Хвала и теби.

КОЊАНИК

'Ајде, останите у здрављу! (Исшија). Морам да журим, носим наредбу.

ЈОКА

Ако ћеш на друм, удри овуда пречицом, пре ћеш избити.

КОЊАНИК

Је л' овуда за кућом?

ЈОКА

Јес'!

КОЊАНИК

'Ајд, у здравље!

РОСА и ЈОКА

У добро здравље!

КОЊАНИК

(Оде).

12.

ЈОКА, РОСА, ЗОРАН

ЈОКА

Је л' рече јутрос рањен?

РОСА

Јуче канда?

ЈОКА

Чула си, је ли, како је рањен. Лако, рече?

РОСА

Лако, вели, у руку.

ЈОКА

Да ли је истина рањен? Да није нешто горе?

РОСА

А што би лагао војник?

ЈОКА

Он ће за који час ваљда.

РОСА

Оди ногом, ал' опет, сад ће.

ЈОКА

Да му пођем у сретање?

РОСА

Немој, нано, можеш се у гужви изгубити па га мимоићи.

ЈОКА

Јес', боме! (На вратима се чује лупа. Роса тркне и отвори их).

13.

НИКОЛА с ПОРОДИЦОМ, ПРЕЂАШЊИ

НИКОЛА

(Натоварен, за њим његова жена носи дете на рукама, а друго води. Крај ње још једна млада снаха. Говори с врата)

Јоко, о, Јоко!

ЈОКА

Шта је комшија?

НИКОЛА

То што видиш! Шта чекаш?

ЈОКА

Зар ви кренули?

НИКОЛА

Кренули, боме, нећу да чекам да почнемо гинути.

ЈОКА

Па куда ћеш?

НИКОЛА

Не знам! Где да Бог, где народ пође.

ЈОКА

Водиш и децу?

НИКОЛА

А шта ћу ја без њих.

ЈОКА

А кућа?

НИКОЛА

Оста пуста!

ЈОКА

Хоћеш ли је затећи кад се вратиш?

НИКОЛА

Знаш како је, Јоко; живи ће кућу подићи, а кућа не може мртве подићи.

ЈОКА

Тако је!

НИКОЛА

Ама зар ти нећеш?

ЈОКА

Ја не боме, па што Бог да.

НИКОЛА

Оно, тако је. Свако по својој памети.. Ја велим да склоним децу.

ЈОКА

Ако, склони. Нека ви је срећан пут.

НИКОЛА

Ако могнеш, Јоко, и колико могнеш, припази на кућу. Збогом остајте!

ЈОКА

Збогом, збогом, Станојка. Нека вам је Бог на помоћи.

НИКОЛА

(Одлази, за њим сви редом пролазе покрај отворених врата).

14.

ЈОКА, РОСА, ЗОРАН.

ЈОКА

(Отишла на врата и гледа за њима)

Оде село!... Оде, оде...!

РОСА

Преплашио се свет!

ЈОКА

Кад ли ће се вратити?

РОСА

Вратиће се... Даће Бог...

ЈОКА

Росо... оди, чедо! Оди види!

РОСА

(Притрчи).

ЈОКА

Је л' оно... ено стазом... јесте, јесте!... (Отисне се и нагло оде).

15.

РОСА. ЗОРАН затим ЈОКА, РАДОЈЕ

РОСА

(Полети Зорану)

Оди, оди голубе, да дочекамо баба, бабо долази.

ЗОРАН

Је л' мој бабо?

РОСА

Твој, дабоме! Потрчи, потрчи! (Узме га у наручје и пође вратима на којима већ срета Јоку која води загрљена Радоја.)

РАДОЈЕ

(Он је у војничком оделу са медаљом на грудима и рањеном десном руком у завоју. Кад опази Зорана напушта мајчин загрљај и полети му те га шчепа у наручје).

Голубе мој, мој соколе!

ЗОРАН

Бабо! Бабо!

РАДОЈЕ

Гле, гле, како ми је израстао, перје моје!

ЈОКА

Израстао, него.

РАДОЈЕ

(Спуштајући га, рукује се с Росом)

Како ти, Росо?

РОСА

Сви смо добро, само кад си нам ти жив и здрав стигао.

РАДОЈЕ

А где је Иван?

ЈОКА

Испратила сам га са стрика Маринком. Дошла наредба да сви момчићи, који су дорасли за војску, макну из села, па реко'...

РАДОЈЕ

Ако, добро си учинила.

ЈОКА

(Нудећи му столицу)

Седи, седи, одмори се!... Је л' ти тешка рана, сине?

РАДОЈЕ

Није... овде... биће да кост није повредила... проћи ће...

ЈОКА

Нека ти је срећна! Је ли превијена?

РАДОЈЕ

Јесте, добро је, не брини за то.

РОСА

Јуче си рањен?

РАДОЈЕ

Јуче, с вечери. Је л' свраћао један војник? Молио сам га да уврати.

РОСА

Јесте, мало час!

ЗОРАН

А што си везао руку, бабо?

РАДОЈЕ

(Милујући га)
Боли ме, голубе!

ЗОРАН

Много?

РАДОЈЕ

Није много, проћи ће.

ЈОКА

Па казуј, казуј ми: јеси ли се уморио, јеси ли прозебао, јеси ли изгладнео, сине мој, борче мој! Казуј: чим мајка да те понуди?

РАДОЈЕ

Не, нано, хвала ти, ништа нећу. Немамо се кад нудити. Зар вам онај коњаник не рече да се спремате?

ЈОКА

Јес', рекао је!

РАДОЈЕ

Е па хајде, опремите се часом, да крећемо што пре.

ЈОКА

Куда?

РАДОЈЕ

Не знам! Пођите са мном па куд бог да!

ЈОКА

Зар се војска неће више борити?

ЈОКА

Хоће али... нема фајде. Кажу опколили нас с друге стране те не сме војска да се задржава

овде, на овим положајима, да не буде заробљена. Него боримо се колико да заклонимо овај народ, док се уклони. 'Ајде, 'ајде, казаћу ти успут, немамо сад кад много разговарати. 'Ајде, нано!

ЈОКА

Зар ја? Куд ћу ја?

РАДОЈЕ

Куда сви.

ЈОКА

Не, синко, не зови мене. Пођи ти твојим путем, ти мораш....

РАДОЈЕ

Ама зар да останеш?

ЈОКА

Да останем да ви чувам и сачувам кућу.

РАДОЈЕ

Остави кућу, нано, ми смо кућа. Остави кућу па пођи.

РОСА

И Иван је преклињао, па неће!

ЈОКА

Не говорите тако... не знате ви, млади сте

па не знате. Кућа је драга ко најближи што је драг. Тешко ми је одвојити се, тешко ми је... Ту сам се довела, ту рађала, ту неговала, ту боне гледала и прездрављала их, ту придржала свећу онима који су умирали. Видиш ову икону... ову софру, овај крчаг.... ове вериге.. све, све, свака стварка, све ми је драго, све је везано за мене, од свега треба да се растанем. Видиш, ту, на тој клупи сам тебе дојила; тамо, ено, тамо сам једном плакала кад сам зло уснила за Ивана, а овде, ево овде је покојник дан пред смрт седео, ту ми је казао: „Јоко, на теби је кућа!" Како ћу ја мимо његову реч, та реч ме његова за кућу везала. Не могу ја маћи с овога прага. Друго ви. Људи сте, макнете од куће, одете у војску, па се научите да се откинете од куће, али ми... ми смо као она травка тамо, везана за земљу, ту никне, ту зелени, ту се сасуши. Тако смо ми везани за кућу. Не зовите ме, децо, оставите ме овде! Ту, ту ћу ја! Ко би кандило припалио за ваше здравље, ко гробове побусао, ко ватру ужегао да се не угаси. Оставите ви мене, где ћу ја у туђину... Што ћу тамо без срца и без душе, кад ће срце и душа да ми остану овде, ево овде!...

РАДОЈЕ

Ама тако је, нано, знам ја, тешко је у твоје дане, ал видиш, мора се. Иван ето отишао, морам и ја поћи, па где ћеш ти сама?

ЈОКА

Нећу бити сама. Роса ће бити крај мене да ми помогне, Зоран ће бити крај мене да ме разговори.

РАДОЈЕ

Зоран? (Пригрли га). Зорана ја носим, нано, не остављам га.

ЈОКА

(Поражена)

Носиш?

РАДОЈЕ

Носим га, нано!

ЈОКА

Не, по богу сине!

РАДОЈЕ

Носим га, нано!

ЈОКА

Нејако је, мало је, изгубићеш дете, Злосретниче!

РАДОЈЕ

Волим га изгубити овако на мојим рукама, но..

ЈОКА

Неће ваљда дизати руку на децу!

РАДОЈЕ

Не знам, ал'... јединче је не смем им га оставити.

ЈОКА

Верују и они ваљда у Бога?

РАДОЈЕ

Верој, ал' не верујем ја у њих.

ЈОКА

Како ћеш га, како можеш ти...

РАДОЈЕ

Како Бог да!

ЈОКА

Дете је, не може оно без материнске неге!

РАДОЈЕ

Бићу му и отац и мајка!

ЈОКА

Не може оно без материнске неге, Радоје!

РАДОЈЕ

А ти пођи, нано!

ЈОКА

Не одвајајте ме децо од куће, кунем вас млеком, којим сам вас задојила!

РАДОЈЕ

А ти остани, нано. Не могу ти мимо воље. Ја морам поћи...

ЈОКА

И понећеш дете?

РАДОЈЕ

Носим га, нано!

ЈОКА

Радоје, синко, опрости, ал још једном да ти мајка каже: не може дете без материнске неге ни у кући а камо ли у збегу!

РАДОЈЕ

Шта ћу, шта могу!

ЈОКА

Ој, до бога, а што ћу ја и шта могу ја?

РОСА

(Размишља и одлучила се потресена мајчиним болом. Прилази јој).

Нано. хоћеш ли ме пустити?

ЈОКА

Тебе? Где ћеш?

РОСА

Ја ћу поћи да га негујем.

ЈОКА

Ти?

РОСА

Ти ћеш моћи, мајко, некако и да се помогнеш сама, без детета, али дете, тамо по друмовима, по планинама, на киши и на снегу, не може. Мора над њим бити ко уме. Ја ћу поћи!

РАДОЈЕ

Ти, Росо?

РОСА

Ако ме примаш, Радоје?

РАДОЈЕ

Хвала ти ко сестри.

ЈОКА

(Потресена љуби Росу у чело).

Хвала ти ко ћери. Бог нека те благослови, дете!

РАДОЈЕ

Јеси промислила добро... ја не знам где ћемо, хоћемо л' наћи увек крова и залогаја... хоће ли нас људи прихватити.

РОСА

Могу ја, не брини ти, Радоје, могу ја... Је л' да се опремим, нано?

ЈОКА

Опреми се, ћери!

РАДОЈЕ

Баш хвала ти, Росо.

РОСА

(Отвара сандук и спрема).

ЈОКА

Дај, дај мени голуба да га црна нана опреми на пут. (Узима Зорана из крила Радојевог). Где је његов кожучић, Росо!

РОСА

(Даје га из сандука)

Ево га!

ЈОКА

И шубарица.

РОСА

(Даје шубарицу)

ЈОКА

'Ајдѐ, роде, 'ајде, навуци ово, па да пођеш, да оставиш нану.

ЗОРАН

А где?

ЈОКА

Далеко; много далеко!

РАДОЈЕ

Не растужуј дете, нано!

ЈОКА

Не растужујем њега, себе растужујем, синко!

РАДОЈЕ

(Привуче га себи)

Са бабом ћеш, голубе!

ЈОКА

Дај, дај га овамо! Да се опростим са дететом! Чекај! (Сетила се нечег и одлази икони, с полице узима једну мајушну кесицу с врпцом). Чекај нана да му метне на груди амајлију. Нису чипи, нису врпцбине. Кад кувам жито за славу, одвојим по неколико живих зрна те стављам тамо, крај иконе, а на пролеће та зрна прва бацим у орницу, па онда тек сејем. То носи благослов плоду па ваља се тако, децо, да се кућа одржи. (Говорећи она му везује кесицу око врата.) Ето, ето, тако! Носи то, чедо моје... понеси, то је твоја слава и благослов плоду који ћеш ти засејати. Носи то и не одвајај се од славе твоје, чувај је, чуваће и слава тебе! (Љуби га гушећи се у сузама) Бог нека ти благослови стазе и нека те жива и здрава нани врати! (Одвоји се од њега, Роси) Пази га, ћери, чувај га ко очи у глави и .. врати ми га! (Чују се топови).

РАДОЈЕ

'Ајде, 'ајде, морамо... ја не могу брзо ходити, па да кренемо. (Прилази руци Јокиној) Праштај, нано!

ЈОКА

Због ом, сине, Бог нека те благослови! (Грли га и љуби) Па пази се, — пазите се...

РАДОЈЕ

Због ом, нано, па не пожали, твоја је воља била и пази се и ти, чувај се!

РОСА

(Која је већ узела Зорана)

Због ом, нано! (Љуби јој руку).

ЈОКА

Због ом, сине, аманет ти голуб мој! Чекај... дај још једном нана да га изљуби! Ко зна... хоће ли још гдекад? Због ом, због ом, због ом, кућо моја (Љуби Зорана, затим Радоја, па Росу. Они полако крећу, она их испраћа љубећи их и излази за њима. Кратко је време празна сцена а затим се она враћа, стаје очајно на вратнице и гледа очајно по празној кући). Одоше!.. Сви одоше! Ај, опустела кућо моја! (Поток суза јој лине из очију и скоро посрћући прилази икони и клекне и ода се дубокој, побожној молитви. Споља се чује плотун топова).

ЗАВЕСА

ДРУГИ ЧИН

У позадини крш, под њим стаза која прелази с једнога краја позорнице на други, а с ове стране утриница, на којој ће се пролазници устављати ради одмора. Све покривено снегом који непрестано пада. Стазом, позади, пролазе бегунци: војник, жена која носи у наручју дете, старац који се једва вуче, заробљеник, руске болничарке, француски морнари, па опет наш војник, па грађанин који вуче мало коњче, на које је натоварио двоје деце, па други, коме је дете узјахало на грбину. Затим опет коњић и на њему жена са одојчетом на грудима, па жена која посрће под теретом који носи на леђима, па официр, војник, грађанин и т. д. Све се те слике нижу и понављају са извесним варијантама. Одела разнолика, варошка, сеоска, војничка и цивилна, све издрпано, све бедно. Има их увијених ћебетом, шаторским крилом; већина везала главе мара мама и крпама и обмотала вратове шаловима. Свак једва креће, тромо, малаксало, лагано ал' не у групама већ једно за другим. Понекад прође доста времена а нико не пролази, па затим опет наиђе. На заравни, с ове стране стазе, на левој страни, лежи у снегу једна жена. Она је већ мртва, њу је донекле завејао снег и даље је завејава. Над њом стоји средовечан човек, варошанин и крај њега двоје деце, девојче и мушкарче. Отац и син гологлави, а девојче увијено марамицом. Немо, укочена погледа, они гледају несретну жртву. Мало испред мртве жене, седи у снегу војник. Он нема ни шињела, ни блузе, ни опанака. На њему су само чакшире и шајкача. Кошуља му раздрљена па се виде голе, промрзле груди. Он

је подбула лица и усахлих очију. На десној страни пољанице седе старац и млада, његова снаха, уморни и малаксали. Крај њих је нешто ствари што су их стоварили са себе).

1.

ПРВИ И ДРУГИ ПРОЛАЗНИК, СТАРАЦ, ОТАЦ

I ПРОЛАЗНИК

(Застаје горе на стази).

Је ли умрла та жена?

ОТАЦ

(Окрене се питачу, боно)

Умрла.

I ПРОЛАЗНИК

(Скида капу)

Бог да је прости! (Одлази даље. Двоје троје који наилазе за њим скидају такође капу).

II ПРОЛАЗНИК

(Мало касније, застаје те, сретнувши се с погледом старчевим

Шта би жени?

СТАРАЦ

Ех, шта? Оно што и теби, оно што и мени. Уморило се, изгладнело, промрзло... а жена слаба.

II ПРОЛАЗНИК

(Скида капу)

Бог нека је прости! (Одлази даље).

СТАРАЦ

(Војнику који седи у снегу).

А што ти не крећеш, војниче? Не ваља да седиш у снегу; видиш како си го, промрзнућеш, боље да кренеш.

ВОЈНИК

(Једва изговара речи, промукло, заморно, малаксало).

Не могу....

СТАРАЦ

Што си, болан, тако оголео? Ни шињела, ни блузе, ни опанака. Како ћеш тако го кроз ове планине? Где ти је то?

ВОЈНИК

Дао сам!

СТАРАЦ

Је л' за хлеб?

ВОЈНИК

Јес'!

СТАРАЦ

Ej, грешниче мој!

СНАХА

Хоћемо ли да кренемо, бабо?

СТАРАЦ

Нисам се боме још одморио. Изломио сам се и прозебао. Кад би бар било које дрвце или гранчица да се огрејемо. (Оцу с децом). А што ти не крећеш за гомилом; што не водиш ту дечицу, промрзнуће овако у месту.

ОТАЦ

(Мане руком)

Нека!

СТАРАЦ

Учинили сте своје, помолили сте се Богу за душу, ожалили сте, па 'ајде сад! Њој нека Бог душу прости!

ОТАЦ

(Очајно)

Зар да је оставим?

СТАРАЦ

Да што ћеш? Ето, видиш, промрзнуће та деца овде у снегу. Опет, кад се оди, друкчије је. 'Ајде, 'ајде, учинио си своје!

ОТАЦ

(Очајно кршећи руке).

Да оставим друга, пријатеља, мајку?

СТАРАЦ

Да оставиш, ја шта ћеш?... Смрт остаје, живот иде даље. Таква је то наредба божја, па не бива

друкче! Мора да се спасе оно што живи. Оставио сам ја јединца насред поља. Видео га очима мртва, целивао га па... оставио и вратио се, да поведем снаху. Зар бих ја пошао овамо у планине; што ће мени преживеломе живот; што ћу ја да се спасавам али — ето... бремена је, па хоћу да спасем оно што ће да живи. Кад се вратим, ако Бог да, да понесем нов живот тамо где је сад живот замро, где се сад све угасило. Па и ти, ето... сачувај ту дечицу! Пођи, 'ајде пођи, води их!

ОТАЦ

Зар овако... да је не укопам?

СТАРАЦ

Где ћеш је укопати, у стену? Зар ниси сретао успут мртве мајке и очеве, мртве родитеље и мртву децу? Свима је њима, видиш, гробница ова планина. Погле колика је велика та гробница и како се бели од снега. Све су то наши бели гробови.

ОТАЦ

Да је бар мало земље да је покријем!

СТАРАЦ

Не брини! Бог је добар и милостив. Видиш како тка бели покров, неће дан ни замркнути а он ће је покрити, покриће је лепо као што би је њена рођена мајка покрила покровом.

ОТАЦ

Звери ће је растргнути!

СТАРАЦ

Неће и оне су већ сите и пресите! А и кад изгладне, што ћеш; растргли је црви или звери, свеједно. И једно и друго Бог је наредио! 'Ајде, 'ајде, макни децу, деца тражи живот, мораш им га дати.

ОТАЦ

Да могу бар да је мало склоним с пута.

СТАРАЦ

Не смета никоме она грешница! Ал', 'ајде, 'ајде пођи ти са децом, а ја ћу збринути да је склонимо. Помоћи ће ми когод... 'ајде, пођи ти!

ОТАЦ

(Деци)

'Ајде, децо, целивајте! Реците мајци збогом!

ДЕЦА

(Вришу очајно и полегну по мајци љубећи јој чело, образе, руке).

Мајко, мајчице!

ОТАЦ

(И сам под теретом тешкога бола).

Доста, дечице, доста!

СТАРАЦ

Пусти их, нек се исплачу! Дечје су сузе најлепше опело мајци!

ОТАЦ

(Старцу)

Ено онде, иза оне стене, нек није на путу!

СТАРАЦ

Пођи ти, склонићемо је!

ОТАЦ

Хвала ти, пријатељу!... 'Ајде дечице! (Диже их)

СТАРАЦ

(Диже се)

'Ајде, 'ајде дечице! Учинили сте своје, опростили сте се!

ОТАЦ

(Пошто је силом одвојио децу од мајке, поведе их па се сам врати, падне на колена, загрли жену и целива)

Опрости ми, друже! Мили друже мој!

ДЕВОЈЧИЦА

(Са пута)

'Ајде, тата, немој да останеш!

ОТАЦ

Опрости, деца ме зову, морам те њих ради оставити. Опрости и збогом! (Целива је, диже се, и осврће се једнако, измиче корак по корак са дечицом).

2.

СТАРАЦ, СНАХА, ВОЈНИК, ТРЕЋИ ПРОЛАЗНИК

СТАРАЦ

(Једноме пролазнику који је застао)

Ходи, пријатељу, помогни да уклонимо ову жену с пута.

III ПРОЛАЗНИК

(Прилазећи)

Мртва, је л'?

СТАРАЦ

Мртва грешница!

III ПРОЛАЗНИК

Је л' погибе?

СТАРАЦ

Пресвиште!

III ПРОЛАЗНИК

Бог нека је прости! А где ћемо је?

СТАРАЦ

Ено тамо, иза оне стене, колико да не труне крај друма. 'Ајде помози, пријатељу! Прихвати и ти снахо! (Узносе жену и односе је иза стене)

3.

РАДОЈЕ, РОСА, ЗОРАН

РАДОЈЕ

(Изгладнео, заморен, похабан. Лице му обрасло брадом, пушка му виси о рамену а рањена рука већ ослобођена завоја али повијена. Он носи ствари, а Роса за њим носи на леђима Зорана увијен главе у неке крпе).

Ево овде.. да се одморимо.. Посустало се!..

(Спушта ствари тамо где је мало час мртва жена лежала)

РОСА

(Спуштајући Зорана загледа се у страну)

Шта раде они људи?

РАДОЈЕ

Који?

РОСА

Ено, они тамо!

РАДОЈЕ

(Пође тамо и погледа).

Покривају снегом неку жену.

РОСА

Мртва?

РАДОЈЕ

Мртва.

РОСА

Ух! Бог нек је прости! Од зиме ваљда?

РАДОЈЕ

Од зиме, од глади. (Зорану) Је ли теби зима, голубе?

ЗОРАН

Јесте!

РАДОЈЕ

Нигде дрвета!

РОСА

(Села је на бошчу, узела Зорана међу колена па му греје једну по једну ручицу својим дахом).

Тако! Да се мало руке откраве! И уши ти промрзле и образи, наслони се овде, наслони образ, загрејаћеш се! Наслони му образ на груди а главу покрије марамом).

РАДОЈЕ

(Седајући и сам).

Баш се ти, Росо, намучи с тим дететом.

РОСА

Ех, што.... нисам се намучила!

РАДОЈЕ

Јеси, боме!

РОСА

Хвала Богу, имам још снаге.

РАДОЈЕ

Ко би рођени то учинио?

РОСА

(Зорану),

'Ајд сад овај образ... Тако!

РАДОЈЕ

Ниси већ два дана ништа окусила, изгладнела си!

РОСА

Нисам.

РАДОЈЕ

Ама како!.... Хоћеш залогај, колико да се заложиш?

РОСА

Како би узела кад немамо?

РАДОЈЕ

Па ово што има.

РОСА

То морамо чувати за њега. (Зорану) Јеси ли гладан, чедо?

ЗОРАН

Јесам!

РОСА

Дај, Радоје, један залогај детету!

РАДОЈЕ

(Вади из торбе парче па откида комадић и даје детету).

Могла би и ти, Росо.

РОСА

И ти не једеш већ два дана.

РАДОЈЕ

Ја... друго ја.

РОСА

А што друго?

РАДОЈЕ

Отац сам му.

РОСА

А зар га ја нисам примила у аманет; зар му нисам као мајка.

РАДОЈЕ

Па јест... Хвала ти, Росо. Више си му но мајка. Благосиљаће те нана.

ЗОРАН

А где је нана?

РОСА

Далеко је она, чедо моје.

РАДОЈЕ

Тамо. Видиш ону планину, па иза оне још једна, па још једна, па још једна.

РОСА

Она сад седи крај ватре, узварила млеко за свога голуба па га чека да му да топла смока.

РАДОЈЕ

Она је сад припалила кандило, па се моли Богу за тебе и за нас.

РОСА

Шта ли је тамо сад и како ли је?

РАДОЈЕ

Све пусто ваљда! А кад се сетим како нам је село певало оно пре. Сећаш се?

РОСА

Сећам.

РАДОЈЕ

Недељом, кад завије коло око бунара.

РОСА

Нисам излазила у коло.

РАДОЈЕ

Јес', ти ниси. Па кад дођу годовници те пријатељ пође у пријатеља. А о црквеној слави, слегне се народ па се песме измешају; девојке одевене и окићене, војници дошли на осуство, година понела, а све на дому здраво и орно, па врата широм отворена, ех....

РОСА

(Тешко уздане).

Било!

РАДОЈЕ

Било дабоме и ко зна хоће ли још кад бити!

4.

СТАРАЦ, СНАХА, ТРЕЋИ ПРОЛАЗНИК, ПРЕЂАШЊИ

СТАРАЦ

(Долазећи отуд)

Ето шта ти је живот... Не знаш ни где ће ти гроб бити. (Трећем пролазнику). Хвала ти, пријатељу, а њу Бог нека прости!

III ПРОЛАЗНИК

(Оде).

СТАРАЦ

А и ви овде изабрасте? (Седа, а и снаха)

РАДОЈЕ

Да се одморимо.

СТАРАЦ

Богме, изморило се!

ВОЈНИК

(Махне клонуло руком)

Однесите и мене тамо.

СТАРАЦ

Тебе? Зар ти нећеш даље?

ВОЈНИК

Нећу, не могу, спава ми се!

СТАРАЦ

Зао је то сан, војниче! Раздремај се па хајде на пут!

ВОЈНИК

Не могу!

СТАРАЦ

Зар да скапаш ту, у планини?

ВОЈНИК

Да заспим.

СТАРАЦ

(Радоју)

Помози му ти, пријатељу; млађи си, ја, ето, већ не могу.

РАДОЈЕ

Ма зар...?

СТАРАЦ

Не може он даље. Самртни је то сан што га хвата.

РАДОЈЕ

(Устајући)

Где ћу га?

СТАРАЦ

Ено тамо, где остависмо ми мало час ону жену.

РАДОЈЕ

(Прихвати војника и одвуче га тамо).

5.

СТАРАЦ, РОСА, СНАХА

СТАРАЦ

(Роси)

Је л' ти то јединче, снахо?

РОСА

Није моје.

СТАРАЦ

Него?

РОСА

Његово.

СТАРАЦ

Удовац ваљда био па довео?

РОСА

Није, нисам му жена.

СТАРАЦ

Сестра ваљда?

РОСА

Нисам ни сестра него... тако.... ка сестра да сам му.

СТАРАЦ

(Одмахује главом снахи)

Кад би нашли које дрво могли би и заноћити овде, заветрина је, а није далеко од ноћи. Хајде да пођемо около можда ћемо наћи какву гранчицу. Припази, богати, снахо, на ово мало сиротиње, одосмо ми да потражимо коју гранчицу.

РОСА, РАДОЈЕ, ЗОРАН

РАДОЈЕ

(Враћа се)

Оде онај старац?

РОСА

Оде да потражи коју гранчицу. Посрами ме.

РАДОЈЕ

(Седајући)
А што?

РОСА

Пита ме што сам ти, а ја не умем да кажем.

РАДОЈЕ

Реци сестра си ми, свако ће ти веровати, јер куд би то туђин чинио што ти чиниш?

РОСА

Нисам ни ја туђин.

РАДОЈЕ

Па јес... ниси. Баш ко да смо своји! Само да Бог да да се вратимо, да ти се одужимо.

РОСА

Не чиним ја ово зато. Ако је по томе, дужна сам ја вашој кући те како.

РАДОЈЕ

То је и твоја кућа, није само наша. Ето, колико је тебе нана заволела.

РОСА

И ја боме њу.

РАДОЈЕ

Па јес' и немаш никог свог.

РОСА

Немам.

РАДОЈЕ

(Пауза)

Право да ти кажем, Росо, ја те, до ово сад, нисам познавао. Био сам у рату кад те мајка узе; кад дођо', разболе ми се Станка, те око ње, те умре, а дође овај рат, па тако. Никад се нисам ни свртио дома, нисам те ни запазио. (Пауза). И... сад тек видим колико си добра. Ето, и дете те је заволело.

РОСА

Па, под мојом је руком и расло, свикло се. Покојница сирота оставила га мајушна, није ни познало мајку, до нану и мене.

РАДОЈЕ

Јест, свикло те дете као мајку своју.

РОСА

Свикло.

РАДОЈЕ

Тешко ће му бити без тебе, ако ти одеш из наше куће.

РОСА

Што да одем?

РАДОЈЕ

Па... дорасла си... удаћеш се!

РОСА

(Увија Зорана).

Ех, донде... много ће проћи.

РАДОЈЕ

А што много? Здрава си, добра си а и... наочита си!

РОСА

Тако... тако.. Баш си промрзао.

РАДОЈЕ

Велим: тешко ће нам бити... ако ти одеш из наше куће.

РОСА

Нека да Бог да дођемо само нашој кући, па ће све лако бити.

РАДОЈЕ

Па јесте, истина је... а даће Бог ваљда.

РОСА

Па и после... Шта је момака из села изгинуло, а шта девојка остало... док се прво разу-

дају оне што имају шта понети и шта донети, па тек дође ред на мене сироту.

РАДОЈЕ

Јесте то! Ал' ето... ти си ваљана па можемо наћи кога удовца коме треба детету мајка, који неће гледати него... ето видиш како ти умеш да пазиш децу... ето моје...

РОСА

Ово је друго, ово ми је дете драго.

РАДОЈЕ

Ако ти је драго, ето... остани крај њега.

РОСА

(Погледа га изненађено па обори поглед)

РАДОЈЕ

Ако ти је драго!

РОСА

(Ћути оборене главе)

РАДОЈЕ

Ја не знам друкче да ти добро добрим вратим.

РОСА

Ја не тражим да ми се врати.

РАДОЈЕ

А није само да ти се врати него и онако. Није знаш место овде, у планини а... није му ни време... знам ја то... ал' ето... познао сам те, сад сам те тек у невољи познао.

РОСА

(Зорану)

Је л' ти још зима, голубе? (Грли га)

РАДОЈЕ

У истину да ти кажем: драга си ми. Па ако се, дај Боже, вратимо...

РОСА

(Гледајући у земљу, шапће)

Да се вратимо!

РАДОЈЕ

И ја то кажем. А онда, ако бог да, ја бољег друга не бих пожелео...

РОСА

На'ћеш ти, Радоје, кад се вратимо и себи бољег друга и кући пријатеља.

РАДОЈЕ

Ја бољег пријатеља својој кући не могу наћи од тебе, само ако је теби драго!.

РОСА

(Зорану, увијајући га)

Овако... овако, видиш. Баш си промрз'о.

7.

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ, ПРЕЂАШЊИ

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

(Сељачко одело, шињел и шајкача, на леђима сељачка торба. Он се поштапа на пушку)

Ух, по богу људи, баш се изломило, а нигде краја. Да се одморим овде крај вас мало. (Збацује торбу и седа на њу крај Радоја). Немате ватре?

РАДОЈЕ

Немамо!

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

А где би је и било у овој пустињи. Откако је света и века, ваљда, овде није задимило, сем дима из пушака.

РАДОЈЕ

Је л' трећи си позив?

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Јес'.

РАДОЈЕ

Бар вас да оставише да нам сачувате домове.

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Ех, не бива ни то. Зар ви млади да гинете, а ми старци да живимо. Ако је по реду и по закону божјем, ми требамо прво па тек ви.

РАДОЈЕ

А изгинусте, боме?

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Изгинусмо ко нико наш, попадасмо као зрело класје под косом. Па и сад овамо, кроз ове планине, падамо и посрћемо, а бар да је крај да догледамо.

РАДОЈЕ

Веле још дан хода до мора.

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Још дан хода, ал' ми ћемо даље.

РАДОЈЕ

Куда даље?

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Зар не знаш наредбу? Жене и деца иду овако право, па на море, а тамо ће у лађе, па у туђину да се исхране. А ми, војници, пећи ћемо овамо у Драч.

РАДОЈЕ

Ама зар таква је наредба?

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Јес', боме!

РАДОЈЕ

А где је то, Драч?

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Опет на мору' ал' веле има још пет шест дана хода донде.

РАДОЈЕ

А жене и деца у туђину?

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Ја!

РАДОЈЕ

Па то... (Загрцне се и шчепа Зорана те га грли) . да се одвојим од својега порода?

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

А твоје је то?... Ех, шта ћеш, војник си па мораш. Одвојио сам се и ја од пуне куће и мала и порода. Два ми сина у војсци, ко зна где су и како су, а две снаје у кући а пуна кућа унучића, пуна кућа радости. Па... оставио сам их, саме сам их оставио. Држава каже: прво ја па онда ти и кућа твоја. А... тако и јесте, јер кад не би било државе не би било ни куће.

РАДОЈЕ

Тако је... не кажем... али, како да га пошљем у туђину и без оца и без мајке??

РОСА

(Увређено)

Зар му ја нисам као и мајка?

РАДОЈЕ

Ма јеси, него... опет... (Подвлачи). Тамо је туђина, не знам ја туђе адете и туђе обичаје. Бива и старији па изгубе главу у туђини те неће млађи... а... ти си млада.

РОСА

(Прекорно)

Радоје!

РАДОЈЕ

Опрости... ниси заслужила да ти тако говорим али, ето.... морам бринути о своме детету.

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Ама, зар ти то није мајка детету?

РАДОЈЕ

Није.

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Е, онда, снахо, не замери му бризи. Тешко му је откинути се од детета кад га не даје својему.

РАДОЈЕ

(Боно)

А нигде свога у овој планини до ово јединче!

РОСА

(Горко заплаче од бола).

8.

СТАРАЦ, СНАХА, ПРЕЂАШЊИ.

СТАРАЦ

(Носи нешто гранчица)

Нигде дрвета, једва ово мало грања. А и где би га било у овој пустињи?

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Бар да је да догледамо крај тој пустињи?

СТАРАЦ

Знаш, како је. Тамо где је крај света, тамо ти је и крај невољи. До мора ћемо, кажу, а где је то, бог ће га свети знати.

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Ма догледа се већ. Сагледали га данас наши војници. Ено, ено... видиш, хеј тамо... ено она широка и светла равница. као да се небо просуло по земљи. То је, веле, море.

СТАРАЦ

(Гледа)

Веруј и биће! (Скида капу и прекрсти се). Помози нам, милостиви Боже, да доспемо донде. Тамо, веле, има сунца, а има и хлеба.

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Слушао сам пријатељу, једну причу док још бејах дете. Кажу, завитла се једном над неким селом олујина, па начини полом какав се није видео ни чуо од како је света и века. Изгибоше људи, жене, деца. Једна мајка изгубила тада сав свој пород. Остаде јој још само једно одојче на руци, али и то не могу да исхрани. Од ужаса који јој пређе преко главе, усахнуле јој дојке и пресушило материнско млеко у њима, те и то последње дете издахну јој на рукама!... Тад, ојађена мајка крену у свет да тражи Бога те да му се пожали. Ишла тако мајка, ишла, ишла, ишла кроз долине и планине, ишла кроз богазе и сметове, ишла док није дошла на крај света. Пред њом се прострла једна пуста пољана, нигде травке, нигде дрвета, нигде птице да мане крилима, нити црва да се по земљи вије. Мртва долина као што само и може бити на крају света. Села црна мајка крај те мртве долине и почела плакати. Плакала, плакала, плакала, а долина се пунила сузама. Пунила се долина, пунила док се не испуни силном, пространом водом и... кажу, ту ниче море, па се ни данас није пресушило.

СТАРАЦ

Стара је то прича, слушао сам је и ја, а ето, и гледам је сад. Зар је не видиш својим очима? Зар се олујина није завитлала и над нама: зар нам није почупала дрвета из корена и разорила кровове и посејала сваку стопу невољом. Зар нам није децу потаманила, стоку затрла, њиве погазила? А мајци нашој, зар нису пресушиле дојке, те ми, последња деца њена, умиремо јој ето на рукама од глади... И чекај док стигнемо тамо, на море, да видиш колико ће суза канути... Прелиће се море од наших суза... Ето, ако се та прича није збила, збива се ево сад!

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

(Уздахне)

Тако је!... Али шта ћеш; изгледа да је на нас пало, да откупимо грехе целог света! (Пауза). Измиче дан... да ја пођем даље (Диже се) А зар ви нећете?

СТАРАЦ

Кад би се нашло још које дрво, ја бих готово заноћио овде. Згодно и заклоните место... а уморан сам, не могу даље.

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Па готово, право кажеш... А где нађе ти то грање?

СТАРАЦ

Ето ту, иза окуке.... скрхао се и један коњ те има тамо и нешто дашчица од сандука.

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

(Радоју)

Па да пођемо, војниче, те ако саберемо колико да нас огреје за ноћас, па да останемо сви овде на ноћишту. Дивљина је и пустиња па боље да нас је више на окупу.

РАДОЈЕ

(Диже се)

Да пођемо боме, јер не знам како би заноћио ако немам чим да загрејем ово дете. (Одлазе).

СТАРАЦ

(Роси)

А ти, снахо, пренеси те прње, те оди прибери се овде уз ватру.

РОСА

Хоћу! (Приноси ствари и прилази).

СТАРАЦ

Па дедер ужегните мало грања да се загреје дете.

СНАЈЕ

(Жегу ватру).

10.

СВЕШТЕНИК, ПРЕЂАШЊИ.

СВЕШТЕНИК

(Свраћући с пута прилази групи)

Помози вам Бог, добри људи!

СТАРАЦ

Бог ти помогао, оче!

СВЕШТЕНИК

Бива ли да загрејем мало руке, баш отпадоше?

СТАРАЦ

Сад ће ето да се распали.

СВЕШТЕНИК

(Седајући)

Премрзло се па то ти је! Дуг пут, а нигде конака да се одмориш, нигде крова да се склониш, нигде ватре да се загрејеш и нигде хлеба да се нахраниш. Откако је света и века овако се зло није сручило на читав један народ.

СТАРАЦ

Није, боме!

СВЕШТЕНИК

Некад, кад је Бог кажњавао свет, кажњавао је оно што је грешно, оно што се дугим животом

морало огрешити. А ово, коси, коси, коси без пребира, коси све што дохвати.

СТАРАЦ

Покосиће нас све ако овако потраје,

СВЕШТЕНИК

Нашао ми се требник и епитрахиљ па... право да ти кажем, кад прођем тако крај мртва, а ја опојом. Велим, толико да му учиним да не иструне неопојан, кад већ мора несахрањен. Али, где ћеш стићи кад их је на сваком кораку... онде човек, овамо жена, тамо дете, леже као покошени влатови на њиви.

11.

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ, РАДОЈЕ, ПРЕЋАШЊИ.

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

(Долази с Радојем и свако од њих носи свежањ гранчица и по коју дашчицу).

Ево пробрасмо мало... ваљда ће стићи да нам подржи душу до зоре.

СТАРАЦ

Дедер, положите. (Они полажу по ватри те се пламен разбукће)

СВЕШТЕНИК

А хоћете ли и заноћити овде?

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

А где би даље, кад ево већ пала ноћ.

СВЕШТЕНИК

Готово! А бива ли да и ја заноћим крај ваше ватре?

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

А зашто да не бива.

СВЕШТЕНИК

Право кажете, где би у ноћ даље.

СТАРАЦ

Ти рече малочас, оче, да носиш требник и епитрахиљ?

СВЕШТЕНИК

Јес'!

СТАРАЦ

Па, рекох... ето овде леже неопојани једна жена и један војник, те ако би хтео, оче, Бога ради.

СВЕШТЕНИК

Ама, како да нећу. А где су?

СТАРАЦ

Ето их ту за стеном, склонисмо их малочас одавде.

СВЕШТЕНИК

Хоћу, брате, како да нећу. То опело, то им је све. (Устаје и натиче епитрахиљ).

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Како ћеш их опојати кад им ни имена не знаш?

СВЕШТЕНИК

Није Богу стало до имена! Не отвара име рајска врата. (Оде).

12.

ПРЕЋАШЊИ без СВЕШТЕНИКА.

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

(Из даљине се чује прасак пушке, он као и остали ослухују) Чусте ли?

РАДОЈЕ

Шта ли ће то бити?

СТАРАЦ

Ех, шта! Опојаће сутра у зору свештеник још кога.

РАДОЈЕ

Зар то мислиш?

СТАРАЦ

А зар овде у пустињи може што друго бити!

13.

ЈЕДНА ЖЕНА, ПРЕЂАШЊИ.

ЖЕНА

(Једно дете носи на рукама, а друго, одојче, везано на леђима. Прилази ватри која се већ распалила).

Помози Бог!

РОСА И СНАХА

Бог ти помогао, сестро!

ЖЕНА

Могу ли овде, крај ватре, да подојим дете?

СТАРАЦ

Можеш, како да не можеш, седи!

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Тешко ти је, уморила си се?

ЖЕНА

А где се и не бих уморила, једно на рукама, а друго на леђима.

СТАРАЦ

Немаш кога да ти помогне?

ЖЕНА

Немам, сама сам, муж ми је у војсци.

СТАРАЦ

Тешко ти је боме самој.

ЖЕНА

(Села крај ватре, старијем детету).

Пружи ручице, огреј се! (Растоварује дете с леђа. Изгладнело јадниче а... не могу на мразу да га подојим... нигде ватре успут.

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

Сам камен, нигде дрвета. Једва смо прибрали ово мало.

ЖЕНА

(Наслонила дете на груди па га уједанпут узнемирено загледа. Наслања му руку на чело, наслања му ухо на груди па се још више узнемири).

Хладно, тешко мени! Хладно ко камен!

СТАРАЦ

Промрзло, загрејаће се!

ЖЕНА

(Престрављено, очајно)

Хладно! Сињи камен! (Загледа га па цикне). Мртво!

РОСА

Није сестро! (Приђе јој ближе и хоће да јој узме дете).

ЖЕНА

(Грчевито загрлила дете)

Мртво је, мртво! Леле мене, до Бога! Мртво, је, мртво! Грејте га, грејте га! Вратите му живот, помажите побогу, браћо, помажите сестре! (Наслони му свој образ на лице). Студено, хладно!

СТАРАЦ

Није ваљда?

ЖЕНА

Јесте, јесте, мртво је!

СТАРАЦ

Немој тако, снахо, чекај ја да видим! (Нагне се и загледа дете, па се диже потресен). Шта ћеш! Божја воља!

ЖЕНА

Је ли, је ли да је мртво? Је ли, дедо, је ли? Јаој, несретница ја, проклета била и кад сам га родила!

СТАРАЦ

Не куни, жено! Не можеш ти мимо божје воље!

ЖЕНА

Ама зар божја воља децу да мори? Зар је мало толики људи и толики народи што изгибоше!... Јаој, чедо моје, милости моја! (Горко плаче притискујући га на груди, затим диже главу те казује другом детету). Оди, оди, види, твој бата, твој мали бата мртав.

ДЕВОЈЧИЦА

А зашто?

ЖЕНА

Зашто? И ја питам, душо, зашто ал' ето, Бог не даје одговора. Ако се ово са греха пати, грех је на људима, а не на деци. Зашто тако чиниш, Боже, што ти је?

РОСА

(Бришући сузе које су јој навреле)

Знам како ти је ал' ето... што ћеш?

ЖЕНА

Њега ради смо потегли овамо у планину; њега ради кућу опустили, ватру на огњишту угасили њега ради! Јаој, добро моје, кућо моја, мој поносе!

СТАРАЦ

Умири се снахо, од суђенога се не побеже ни у планину ни у туђину. Суђено те стигне где си да си. Било би можда то и да си остала, ако је суђено.

ЖЕНА

Било би ако је суђено, али би бар гроб имала. Имала би несретна мајка гроб. Бар то, бар толико! Бар гроб да милује кад ми је Бог другу милошту одузео. А ово, овде, у планини, неожаљено,

неопојано, (Са стране се чује тиха, мукла песма „Вечнаја памјат". Сви прену и ућуте. Старац и Радоје дижу се на ноге и скидају капе, Роса и снаха крсте се). Опело!... Опевају ми дете! Опевају га већ!... Ко га опева?.. Ко је спремио то опело?... Ко је знао да ми је дете мртво? Је ли ти, Боже!... Је ли то твоје опело?...

14.

СВЕШТЕНИК, ПРЕЂАШЊИ.

(Друмом се све више и више разређују пролазници)

СВЕШТЕНИК

(Враћајући се).

Чух ти врисак, мајко несретна! Умири се и трпи — што би друго! (Седа крај ватре).

ЖЕНА

Оче, је л' то божја воља да ми откине чедо са недара; је л' то божја воља?

СВЕШТЕНИК

Није божја воља да умре оно што треба да живи, а да живи оно што треба да умре. Ал', ето, истргли смо се испод божје воље па сејемо по земљи смрт и против његове воље... Шта ћеш, стегни срце и трпи, то ти је!

ЖЕНА

А где ћу га, оче? Ни гроба немам да га сахраним, нити кога овде у планини да ми тај гроб чува.

СВЕШТЕНИК

(Показује).

Ено, тамо видиш, лежи једна мајка без деце, а ено, крај ње један отац без деце! Они ће ти га чувати! Дај га њима!

ЖЕНА

(Погледа тамо и претрне)

Мртвима да га дам?

СВЕШТЕНИК

Њима припада.

ЖЕНА

(Стегне га на груди)

Мени припада, моје је!

СВЕШТЕНИК

Понеси га у души, али му тело мораш дати мајци земљи.

ЖЕНА

Не морам!... Ко сме да ми га отме? Ко може да ми га отме?

СТАРАЦ

Отела ти га је смрт!

ЖЕНА

(Пригушено јекне, признавајући сву немоћ, пред том снагом).

СТАРАЦ

Смрт је јача, снахо, но ми сви.

ЖЕНА

(Побеђена)

Јача је! (Сунце се већ угасило и први сумрак пада. Она побеђена, дуго и боно гледа дете, мирећи се са судбином, на најзад диже главу.) Сахранићу га, сахранићу га ево овде, овде крај пута. Нек му пролазници пожеле лаку земљицу; нек му путник пожели у рају насеље и нека га пожали ко му крај гроба прође... (Пауза). И, нећу му напустити гроб, остаћу ту, чуваћу га, чуваћу га до суђена дана, јер слатка ће ми смрт бити ту, на гробу његовом.

СВЕШТЕНИК

Погледај, жено! Мртво ти је у наручју, а живо крај тебе. И ово тражи мајку.

ЖЕНА

(Прене се и погледа девојчицу те је нов бол обрва)

Па зар да оставим дете овде, у планини?

СТАРАЦ

Толике су мајке оставиле.

ЖЕНА

Да знате, добри људи, са колико сам га милоште неговала. На мени је било; отац га је видео кад је први пут заврискало па никад више. Неговала сам га, пазила, угађала, сва срећна да доживим дан да га оно дочека, да оно са кућњега прага пружи оцу ручице кад се из рата врати. Па сад?... Велиш ми да га оставим? Не, оче, не могу га оставити, не могу се раставити од њега!

СВЕШТЕНИК

Бирај, хоћеш ли мртвоме или живоме пружити руку?

ЖЕНА

Оба су моја, оба не дам. Понећу га; нек му на мајчиним недрима буде гроб. На овим је недрима никло, па ту нека и труне. Не дам га земљи, не дам га црвима. (Загуше је сузе).

СВЕШТЕНИК

А ти га носи, жено! Тај терет нити ће ти отежати нити умањити бол.

ЖЕНА

Понећу га, хоћу! (Диже се, прибира и узима за руку друго дете).

СТАРАЦ

Ама дан већ измакао, гаси се, где ћеш у ноћ?

ЖЕНА

Угаси се мој дан, дедо, чим су се ове очице угасиле. Веће ноћи за мене нема! (Одлази).

15.

ПРЕЂАШЊИ без ЖЕНЕ.

СВЕШТЕНИК

(Погледајући за женом)

Бог нека ти је милостив!

СТАРАЦ

(Спази Радоја који кријући лице плаче).

Шта је, војниче, ражалости те ова жена?

РАДОЈЕ

Не жена, дедо, ражалости ме мајка. Видиш ли, болан, што је материнско соце, ни од мртва се детета неће да растане. (Узме узбуђено Росу за руку). Росо, реци ми још једном, ево овде, пред свештеником и пред дедом: дајем ли мајци пород свој од којега се растајем?

РОСА

Кунем ти се, Радоје!

РАДОЈЕ

Хвала ти... до века ти хвала и нека да Бог

само да ми га здрава вратиш па, одужићу ти се ја.

РОСА

Ама....!

РАДОЈЕ

Одужићу ти се ја, Росо!

СТАРАЦ

Хајде прилегајте да грабимо сан!

СВЕШТЕНИК

(Распремајући своје место).

Како брзо осваја ноћ овде у планини.

ТРЕЋЕПОЗИВАЦ

(Намештајући се такође за легање).

Ма чини ми се никад и не свиће овде. (Сви се око ватре прибијају једно уз друго и савијају као клупче. Ноћ је потпуно освојила те се њихова лица још само пламеном са ватре осветљена виде. Тишина, мукла тишина, они се предају сну. Из даљине се чује арлук вукова) Пст!... Чуј!... (Он диже главу те ослухује а тако и остали).

СТАРАЦ

То вуци пошли на лешине!

СВЕШТЕНИК

Господе, смилуј нам се! (Из далека се чује прасак)

СТАРАЦ

Ето опет смрт, а вуци арлучу. Оче, да се помолимо Богу, да нам бар ову ноћ дарује; да се помолимо за живот, за здравље, за спасење, за трпљење!

СВЕШТЕНИК

(Прекрсти се и почне читати молитву)

Оче наш, иже јеси . . . (Сви упрли погледе у небо, свештеникова молитва све тиша и тиша те са спуштањем завесе изумире)

ЗАВЕСА

ТРЕЋИ ЧИН

ДВОРИШТЕ КУЋЕ МИЛОШЕВИЋА

(Кућа потпуно порушена, тако да је сад отворен простор те се догледа поље и брдо за њим и по гдекоја кућица у даљини. Види се и пут који крај куће води. Рушевине леже на гомили, по гдекоји камен развучен овамо и онамо. Дрвета у дворишту поломљена, тарабе нема, само још један дирек од капије и о њему висе поломљене вратнице)

1.

СТАНОЈЕ, ЖИВАНА, ЊИХОВА КЋИ

СТАНОЈЕ

(Долази путем с десна, за њим његови. Свако носи по нешто ствари. Застаје код некадање капије и загледа),

Ево, овде се можемо одморити који час. Има се нашто сести.

ЖИВАНА

Чије ли је, Боже, ово?

СТАНОЈЕ

Ничије! Где ћеш да знаш чије је. Пролазио сам овуда селом, али, не памтим нешто. Ако не

буде то онога Андрића што умре на лађи те га бацише у море... (Гледа око себе)... Ко ће знати? А неће ни бити Андрића, она је више горе у брду.

ЖИВАНА

Да чудне несреће, да чудне грехоте! Ко олујина да је оборила.

СТАНОЈЕ

Олујина него! Зар ниси видела кроз ова села што смо пролазили, колико је оборених кућа? Зар ти је ово прва? И све што дубље залазимо све црње и горе. Ко зна како ћемо нашу кућу затећи?

ЖИВАНА

Овако, црној мени! Наштa идем и наштa се враћам?

СТАНОЈЕ

Ето на то што гледаш сад очима и што си видела целим путем. Зар не виде како су нам њиве изгажене, како су дрва поломљена, како су шуме сатрвене, како су куће оборене? Пуста поља а пусте и горе. А гробови, гробови, гробови, где год се окренеш, сами гробови! Ето, то је отаџбина наша, то ти је и село наше у које се враћамо. А како смо тамо, док смо били, и јутром и вечером само о томе зборили, само да се вратимо, само да видимо наше лепе горе, наша

плодна поља, наше миле кућице!... Ево, видели смо их!

ЖИВАНА

Боље да их нисмо видели. Нема нам живота овде!

СТАНОЈЕ

Нисам ја ни дошао да живим овде, дошао сам да умрем. И што је било дана још за наш живот, остало је тамо... тамо где смо гладовали, где смо се мрзли и где смо боловали...

2.

ОТАЦ ТОМА, ПРЕЂАШЊИ.

ТОМА

(Старац, беле браде)

Помози вам Бог!

СТАНОЈЕ

(Диже се, а и Живана. Ћерка прилази и љуби свештенику руку)

Бог ти помогао, оче!

ТОМА

Седи, седи, одмарајте се! Путници сте?

СТАНОЈЕ

Јесмо, оче!

ТОМА

Одакле идете?

СТАНОЈЕ

Боме из далека, из туђине.

ТОМА

А из ових сте села?

СТАНОЈЕ

Има, боме, пођи још пола дана.

ТОМА

Враћају се, враћају се наши?

СТАНОЈЕ

Враћају се... иду... Али знаш како је, нема као пре да нас гони сила те иду лагано, како ко може. Много ће проћи док се сви зберемо из разних крајева света. Где нас све није невоља расула.

ТОМА

Јест, боме. И ми што остадосмо па се расули, а камо ли ви? Ал' долазе. У мене већ стигли Андрићеви, па Гаврило Рајић, па Никола Јовић и

други. Ал' има још пустих кућа, није још све стигло.

СТАНОЈЕ

А ти си, оче, одавде, из села?

ТОМА

Јес', одавде, па ме звао овај домаћин, Никола, овде мало више. Стигао са својима из туђине па затекао празну кућу, те молио да му светим водицу и пошкропим кућу пре но што уђе.

СТАНОЈЕ

Ако, то је добро! А ова кућа овде?

ТОМА

Ето видиш! Каква то беше кућа: мајка, синови, унуче... све здраво... све напредно... па, ето!

СТАНОЈЕ

Растури се?

ТОМА

Кад прште све, прште и ова кућа. Остаде само мајка стара да чува кућу и ето сачувала је рушевине. Ту јој је гроб, под тим кршем.

ЖИВАНА

Несретна мајка!

СТАНОЈЕ

А деца?

ТОМА

Једно пође пред непријатеља па га задржаше те се врати у село, али се одметну у планину са друговима. И Бог да поможе, та нам деца чуваше село, ако се имало још шта сачувати. А други оде с војском и дуго не чусмо шта је с њим, те ови што први дођоше рекоше: жив је. А унуче отишло, однели га у свет, тамо где сте и ви били.

СТАНОЈЕ

Нико се није вратио?

ТОМА

Онај млађи ту је... тај што је слегао са планине. Седи тамо доле, у стрица и обилази сваки дан ове рушевине. Пали мајци свећу... чека; погледа тамо низ друм и чека своје. Распитује сваког ко прође, излази по сат и два у сусрет и чека.

СТАНОЈЕ

Мислио сам, оче, дај само да се вратимо у своју земљу па ће невољи бити крај. А оно, ето...

ТОМА

Још није крај нашим невољама, још ћемо ми дуго и дуго плаћати крваву порезу овоме тешко-

ме удесу који је снашао наше доба. Шта ћеш, поднети се мора... 'Ајд, останите са здрављем и срећан вам пут. Одох ја да осветим водицу. Дај вам Боже да затечете кућу како сте је оставили. (Одлази лево).

3.

ПРЕЂАШЊИ без ОЦА ТОМЕ

ЖИВАНА

Да ли и ми да кренемо?

СТАНОЈЕ

Ја велим да се још мало одморим, па онда изједна до села, без одмора. Још није вечерње, моћи ћемо у мрак да стигнемо.

ЖИВАНА

Ја не знам, нисам овим путем одила.

СТАНОЈЕ

Боље у мрак да стигнемо. Ако ћу затећи тамо невољу и несрећу, ко ова овде што је, нек не видим бар. Нека чујем, нека ми кажу, али нека не видим. Нека прва суза што ми кане буде радост што сам видео село моје, а има времена за друге сузе.

ЖИВАНА

Моје су очи већ пресушиле тамо, у туђини.

4.

СИМА, ПРЕЂАШЊИ

СИМА

(Пролази путем натоварен гранама. Застаје код капије те се стовари и хукне)

Ух, изломи ме! Помаже вам Бог!

СТАНОЈЕ

Бог ти помогао! Много си натоварио па не можеш.

СИМА

(Остајући крај свога товара).

Много, шта ћеш, кад нема ко да ме одмени. Стигох знаш јуче, па на кућњем крову оволика рупа од гранате, а ја рекох да прекријем гранама, колико да не кисне, па доцније кад се стигне и кад се могне да поправим.

СТАНОЈЕ

Добро је кад ниси само више оштећен.

СИМА

Ех, нисам оштећен. Како да нисам. Ако ми кућа није порушена, порушен сам ја. Нисам оно што сам био. Пре сам могао, чини ми се, читав храст понети, а сад, ето, и ово мало шумице па ми тешко.

СТАНОЈЕ

Изломиле нас невоље!

СИМА

Изломиле, ал' даће Бог, биће боље, знаш како се вели: што невоља превије, то воља исправи. И право да ти кажем, откако се напих воде, ове воде, наше воде, ове што тече из наших планина, а мени нарасте срце и прошири ми се душа те данух као да сам скинуо неки терет са ње. Вратила ми се воља и, ето, други сам човек.

СТАНОЈЕ

Дај Боже, да тако сви данемо, те да се опет врати оно што је било.

СИМА

Даће Бог. Видећеш, док стигнеш у своје село, док ти замирише твоја земља, док се напијеш твоје воде, док сагледаш твоју непреорану њиву и чујеш је како ти каже: „Чекам те да те нахраним!" Бога ми, чујеш је, па ти се отвори душа и заборавиш све невоље.

СТАНОЈЕ

Дај Боже!

СИМА

Видећеш, само док стигнеш! 'Ајде, па у здравље!

(Товари се).

СТАНОЈЕ

У здравље, добри човече! Баш хвала ти, ти ми први рече благу реч и, ево, бога ми, охрабри ме мало.

СИМА

(Одлази).

5.

ПРЕЂАШЊИ без СИМЕ.

СТАНОЈЕ

(Жени)

Истину ти кажем, баш ето, како ме овај човек охрабри, ето осећам да сам одморан. Могли би одмах поћи.

ЖИВАНА

Да пођемо, боме!

СТАНОЈЕ

(Кћери)

Јеси ли се ти, дете, одморила?

ЋЕРКА

Јесам. По мени можемо.

СТАНОЈЕ

Е, онда, 'ајде, у име божје! (Товаре се и одлазе лагано).

6.

ИВАН, ОТАЦ ТОМА

ИВАН

(После извесне паузе долази оздо из села. Он је у кожуху, на глави му шубара; лице је преплануло а пробили му брчићи. Прилази рушевинама, скида капу. Крсти се, вади из појаса свећицу, припаљује је и лепи на један камен. Затим клекне и приклони главу)

ТОМА

(После извесне паузе враћа се од Николе).

Ту си, Иване?

ИВАН

(Устаје и прилази руци свештенику)

Молим те, оче, помени кад си већ овуда прошао.

ТОМА

Хоћу, синко! (Развијајући епитрахиљ и намештајући га себи о врат)

Нема још твојих?

ИВАН

Нема их.

ТОМА

Враћају се, враћају се, и они ће.

ИВАН

Ваљда ће дати Бог! Чуо сам да су их виђали, па их сваки дан чекам.

ТОМА

(Свршио је опрему, крсти се и почиње помен).

Благословен Бог наш всегда ниње и присно и во вјеки вјеков. Амин! Помилуј нас Боже по велицјеј милости твојеј, молим ти сја услиши и помилуј. Јешче молимсја о упокојенији усопшај рабиј твојој Јованки, и о јеже простити сја јеј всјакому прегрешенију вољному же и невољному. Јако да Господ Бог учини душу јеја идјеже вси праведни упокојевајутсја. Милости Божијеј царствија небеснаго и остављеније грјеховеја у Христа бесмртнаго царја и Бога нашега просим. Господу помолимсја! Јако ти јеси воскресеније и живот, упокој усопшују рабу твоју Јованку, Христе Боже и ниње и присно и во вјеки вјеков. Амин! Вјечнаја памјат!

7.

РАДОЈЕ, ПРЕЋАШЊИ.

РАДОЈЕ

(Још док свештеник чита помен долази одзади. Нико то и не опажа. Он је на штаци, без једне ноге, на грудима му две медаље. Блед је и болестан. Затичући овај призор он га не узнемирава но и сам скида капу и не могући да клекне, побожно се одаје молитви. Кад се свршио помен, он прилази узбуђено и говори болним, пригушеним гласом)

Је ли то нани помен, бато?

ИВАН

(Кликне и полети му у загрљај)

Бато, бато мој!

РАДОЈЕ

(Пошто га је ижљубио)

Јел то нани помен?

ИВАН

Јесте!

РАДОЈЕ

А гроб?

ИВАН

Ту, под кућом.

РАДОЈЕ

Под рушевинама?

ИВАН

Није хтела да се одваја од куће, па рекох, нек остане ту, нек чува кућу, нек сачека децу.

РАДОЈЕ

(Прилази рушевинама и застане).

Нано... ево, дошли смо!... (После дуже паузе) Бог нек те прости! (Окреће се свештенику) Опрости, оче! (Љуби га у руку).

ТОМА

Прво мајци, синко!... Добро нам дошао!

ИВАН

(Који је за то време са запрепашћењем спазио да Радоје нема једне ноге)

А ти... бато?

РАДОЈЕ

(Разумејући му питање)

Ах, то...? Остаде тамо, у болници.

ИВАН

Их, несреће!

РАДОЈЕ

(Тешећи се)

Ништа то, могло је и горе.

ИВАН

А дете?... Зоран?

РАДОЈЕ

Добро је, хвала Богу!

ИВАН

А где је?

РАДОЈЕ

Овде је.

ИВАН

Овде?... С тобом?!... А шта хтедох оно... и Роса?

РАДОЈЕ

И она, ту су, ено их доле у стрица Маринка, увратили да се одморе и да се прихвате.

ИВАН

(Овесели се)
Ама зар...?

РАДОЈЕ

Чули смо још уз пут да је мајка погинула, да је кућа разорена, па нисам хтео одмах да их доводим. Реко': има времена.

ИВАН

Да пођем ја по њих?

РАДОЈЕ

Немој, довешће их стриц. Седи да разговарамо, одавно се нисмо видели. А шта нам је све преко главе прешло, и мени и теби.

ТОМА

Децо, децо, ја да вас оставим. Казујте једно другом; ваше су приче дуге, а ја до који час морам и вечерње да одслужим. Па гледајте сад братски, са материнским благословом и лепо. Кућу треба обновити, имање треба одржати и опет га подићи, а све то треба братски. У здравље, децо!

РАДОЈЕ

Збогом пош'о, оче!

ТОМА

(Одлази доле у село).

8.

РАДОЈЕ, ИВАН

ИВАН

Оди, бато, оди седи овде, ево овде. Теби је тешко стајати.

РАДОЈЕ

(Седне на камен и тешко се закашље).

ИВАН

(Преплашено)

Ти си болан, бато?

РАДОЈЕ

Болан, истрошен!... Ово, што ми оде нога и преживех некако, али — оде и здравље и... неће се никад више вратити. Беше и прође.

ИВАН

Хоће, бато... неговаћемо те, пазићемо те!

РАДОЈЕ

Хеј, да ми је нанина нега сад... Како би то с наном, знаш ли како погибе?

ИВАН

(Седа на земљу крај њега)

Не знам све по реду како је било, ал' знам то што су ми казали. Наши се, кажу, уставили овде; ухватили бусије за сеоским кућама и по овим положајима више кућа, а они онда ударили на село и заузели га топовима. Док сутра прођеш селом, видићеш, мало која кућа није страдала.

РАДОЈЕ

Вид'о сам.

ИВАН

Кад сам се вратио у село, затекао сам све ово. Нико није знао рећи где је нана. Почео сам тад разгртати рушевине и... нашао сам је.. тамо, крај зида, где је била икона... мора да се молила Богу.

РАДОЈЕ

(Потресен)

За нас се молила.

ИВАН

Ископао сам јој гроб ту, у кући и сахранио сам је и набацао сам преко гроба опет ру-

шевине. Нека њена кућа лежи на њој и нек је чува; нека јој нико не гази гроб. Знам да јој је тако драго, а рекох, кад ти дођеш, сахранићемо је како ти наредиш...

РАДОЈЕ

Сахранићемо је!

ИВАН

Палио сам јој свећу и чинио помен кадгод сам стигао.

РАДОЈЕ

А... како то би да ти останеш кад си пре нас кренуо?

ИВАН

Да смо друмом ударили, измакли би, али, ударисмо пречицом, низ поток, па онда... тек што измакосмо а разболеше се деца ча Маринку, те се задржасмо два дана у неком селу, а непријатељ пресече па, не могасмо даље него натраг у село.

РАДОЈЕ

И од тад једнако си боравио у селу?

ИВАН

Само прво време, тако до пролећа. Почеше после да збирају мушке и да их терају у стране

земље. Једни рекоше терају их на војску, а други веле на кулук. Почеше се наши одметати, па и ја.

РАДОЈЕ

У планину?

ИВАН

У планину. Две године сам провео под пушком. Пазили смо сва села редом и чували сиротињу. Код нас су села догнала стоку, те им сачувасмо боме. Гонили су нас изнајпре, много су нас гонили, али нису смели да залазе дубоко у планине. После нас се оканише и оставише ова села на миру.

РАДОЈЕ

Ако, помогли сте народу колико сте могли и умели.

ИВАН

А ви тамо, бато?... Кажу много сте патили.

РАДОЈЕ

Много!

ИВАН

И ти си патио?

РАДОЈЕ

Сви смо патили. Роса је много препатила, али, да ње не беше, не знам шта би било с оним дететом. Изнајпре смо се устављали те овде, те онде,

мислили све, окренуће се срећа, вратићемо се. Па већ, кад то не би, а ми кретосмо за народом у планине, у неке пусте и студене планине... без вође, без пута, без крова, без хлеба. Гладовали смо, мрзли смо, боловали смо, умирали смо и убијали су нас. Сејали смо мртве за собом и кад би, не дај ти Боже, прошао сад онуда, где би видео многе гробове слободно би рекао: ево, 'вуда су наши прошли.

ИВАН

И све поднесте?

РАДОЈЕ

Поднесмо и горе још. С планина сиђосмо у блата те смо се давили у блатима и давили се у болестима. Ко није нашао смрт у снегу, нашао је у блату. А кад смрт већ поче да жање и да падају читави откоси људи, одведоше нас на једно острво да умремо и... и умирали смо, умирали смо, умирали смо четама, а море нас је свакога дана гутало, ко аждаја гутало, те никад се заситило није. Колико је мртвих у том мору, ми што остадосмо живи нисмо били кадри пребројати. А што остаде живих пребацише на друго место, те нам ту дану душа мало. Подржаше нас и исхранише те навезоше опет на море, веле: 'ајде опет у борбу! Ниси умро, 'ајде да гинеш. Али сад, право да ти кажем, не беше нас ни жао гинути као оно

пре. Свакоме који погибе данас био је гроб ближе својима од онога што погибе јуче.

ИВАН

И ту изгуби ногу?

РАДОЈЕ

Јест! Ушао сам још у Битољ здрав, па онда... преломи је топ, а они одсекоше.

ИВАН

А Зоран, свуд с тобом?

РАДОЈЕ

Не, одвојише се они. Њих одведе лађа тамо негде у туђину. Добро им је било, кажу, а видим и дете напредно. Хвала им.

ИВАН

Па како их нађе?

РАДОЈЕ

Кад почеше наши да се враћају отуд, из света, пуне лађе људи, жена, деце, а ја чекај сваку лађу, од јутра до мрака, чекао сам три месеца на обали. Где бих кренуо без њих, не бих ни пошто. А распитивао сам се и знао сам да су живи и здрави и писали ми једном.

ИВАН

Па?

РАДОЈЕ

Дочеках их.

ИВАН

Само кад сте се вратили, кад сте се сви вратили... опет ћемо ми, подићи ћемо ми кућу, је ли, бато? Скупићемо се сви, па... даће Бог, опет ће добро бити, све ће добро бити!...

РАДОЈЕ

(Закашље се)

Само здравља неће бити као што га је било.

ИВАН

Биће, биће, даће Бог!... Пазићемо те, неговаћемо те... ето, ту сам ја, па... Роса,

РАДОЈЕ

Јес', Роса!

ИВАН

Ето, на путу си се и свик'о на њу, је ли? Па... свикло се дете, па... она ће остати у кући... Нане нема више, а треба нам домаћица, је ли? А ко би боље него она; зна кућу, зна нас и ми њу, воле дете. Је ли, бато?

РАДОЈЕ

Јесте! Јесте!

ИВАН

Друго је кад би ти могао да се жениш па да доведеш коју добру девојку, али ето... не можеш.

РАДОЈЕ

(Поражено)
Зашто?

ИВАН

Па то... велим слаб си, истрошен... (Збуњено) па онда, без ноге... ваљда ће дати Бог доцније, опоравићеш се ти те још како.

РАДОЈЕ

Доцније?

ИВАН

Опоравићеш се ти и баш, право да ти кажем, тебе ради треба да скућимо кућу, да те негујемо? Па велим (Збуњено)... кад не можеш ти... ето... могу ја!

РАДОЈЕ

Да се жениш?

ИВАН

Велим, ето, рат је прошао, па онда... она је добра девојка, ето реци сам је ли добра и ваљана?

РАДОЈЕ

(Преплашен)
Која?

ИВАН

Па.... Роса.

РАДОЈЕ

(Претрне)
Роса?

ИВАН

Јес', и... право да ти кажем, што да кријем од тебе... драга ми је.

РАДОЈЕ

Роса ти је драга?

ИВАН

Јесте, бато!

РАДОЈЕ

Зна ли то она?

ИВАН

Зна, казао сам јој, оном пре —

РАДОЈЕ

А она?

ИВАН

Није ми хтела ништа рећи, није ми дала реч, вели: није време томе, ал' опет било јој је драго.

РАДОЈЕ

По чему, кад ти није казала?

ИВАН

Па тако... није да ме је погледала попреко, или да ми је казала осорну реч, него вели: није време, кад се вратим казаћу ти. А вид'о сам ја... ма знам ја да сам јој драг.

РАДОЈЕ

Знаш да си јој драг?

ИВАН

(Поуздано)

Знам, бато.

РАДОЈЕ

(Тежак бол га обузима, уздане боно. Пауза)

ИВАН

(Преплашено)

Шта је теби, бато?

РАДОЈЕ

(Прибере се)

Ништа. Притиште ме нешто овде... али, ето, прошло је...

ИВАН

Ако ти је зло?

РАДОЈЕ

Није, није, прошло је! (Пауза) Нема их, видиш! Задржали се!

ИВАН

Нема их, а једва чекам да их видим.

РАДОЈЕ

Јес, бога ми, ја и заборавио то, ти их ниси ни видео. Иди, иди тамо до стрица, иди их доведи Што се задржали толико, иди их доведи!

ИВАН

(Скочи радостан)

Је л' да идем?

РАДОЈЕ

Иди! Иди!

ИВАН

(Одлази журно).

9.

РАДОЈЕ, СТАРАЦ, СНАХА

РАДОЈЕ

(Гледа за њим, па кад је замакао, њега савлађује бол и обузима горак плач. Обара главу кријући лице рукама и јеца тешко и боно).

СТАРАЦ

(Старац са снахом која води синчића од три године и нешто јаче. Прилазећи путем застаје крај вратница)

Помози Бог, војниче!

РАДОЈЕ

(Прибира се, диже главу)

Бог ти помогао, стари!

СТАРАЦ

(Снаји)

'Ајде, ево овде да се одморимо мало. (Седа па се обраћа Радоју) Теби тешко канда?

РАДОЈЕ

Тешко!

СТАРАЦ

Свима нам је боме тешко... А шта ти је?

РАДОЈЕ

Ето, то што видиш... (Показује на кућу).

СТАРАЦ

Видим, ал' шта ћеш. Не седиш ти сам тако крај разорене и опустеле куће. Колико их је још.. много, много. Али мора се поднети, а ко би и подносио невољу ако неће човек.

РАДОЈЕ

Ни камена на камену.

СТАРАЦ

Јеси ли видео кад, војниче, кад се са далеких страна, отуд преко мора, враћа у пролеће рода да потражи своје гнездо на оџаку које је јесенас напустила. Па кад га затече разорено, а она тужно заклапара кљуном и удара крилима и увија се, вије се цео дан око оџака, као мајка око мртва детета. Па кад је прође бол, а она опет падне на земљу и прибира сламке да почне ново градити. Тако смо ми, видиш; вратили смо се из далеких страна на разорена гнезда своја, исплакаћемо се, па ћемо опет савити леђа и почети да градимо што је разорено. Што ћеш, тако је то и не може друкче бити.

РАДОЈЕ

(Слушајући старца, присеća га се)

Ја те познајем, дедо, познајем те по речи твојој; срели смо се негде.

СТАРАЦ

С ким се све нисам срео и с ким нисам видео у ономе мору људи. Није чудо ако сам заборавио.

РАДОЈЕ

На путу кроз планине твоја нас је реч подржала; твоја нас је мудрост окрепила. Познајем те, дедо, ал' ти мене не можеш познати.

СТАРАЦ

Не замери, ако и не могу. Много сам видео.

РАДОЈЕ

Не можеш ме познати, изменио сам се. Остао сам без ноге, а и без здравља сам остао. Патили смо, много смо патили.

СТАРАЦ

Много, синко. Никад гусле неће бити кадре да кажу наше патње, а у књиге да их пишеш, неће ти нико веровати. Пођи широм ове несретне земље па питај: има ли матере чије срце није ојађено.

РАДОЈЕ

Нема, боме!

СТАРАЦ

А бар да смо завршили своје муке. Нисмо, нисмо, имамо још да патимо и ја и ти. Ми се нисмо вратили да живимо, вратили смо се да наставимо патње, и ја и ти. Моји су дани прошли, освојила ме је старост, а ти... ето, истрошио си се. Борио си се, дао си крв и дао си здравље и сад... ето... био си... сад ниси више. Не можеш више. Не можеш више у живот као некад, ниси више за живот као што си био.

РАДОЈЕ

(Боно)
Нисам!

СТАРАЦ

Ниси, боме! Мојој старости је ред и наредба је Божија таква, ал' жалим твоју младост. Што ћеш, видиш да је рат аждаја која младо месо ждере.

РАДОЈЕ

Пождерала, много пождерала.

СТАРАЦ

Не можемо ми животом стићи ни толико да преболемо патње. За друге је овај живот и ова слобода, за ове што иду за нама, за њих су и наше патње биле.

РАДОЈЕ

А ми?

СТАРАЦ

Ми? Па... склонићемо се; шта можемо друго него да се склонимо и да направимо места овима за нама. Рећи ћемо им: за вас смо ми ово чинили; да вама саградимо срећу. Толико ћемо им рећи па ако кажу хвала, добро, а ако не кажу сад, доћи ће дан и доћи ће време, па ће рећи. Ето тако је то!

РАДОЈЕ

Тако је, боме!

СТАРАЦ

Ови што ће живити на нашим патњама, ови што ће слободовати на нашој крви; ови што су ћутали док смо ми гинули — окретаће главу од нас или ће нам можда још рећи: нисте нам ви дали слободу, није то ваше но наше дело.

РАДОЈЕ

А ми?

СТАРАЦ

Ми ћемо рећи: ако, дај Боже нек је то ваше дело, те чувајте га бар као да је ваше дело... (Пауза). Ми?... Прошло је наше... Кад хоћеш добру храну, а ти шта радиш: пробереш здраво зрно, је ли, а одвојиш кукољ; одвојиш начето и разгрижено зрно — није њему место међу здравим зрневљем. Ето, то смо видиш ја и ти... нагрижени, начети, је ли?

РАДОЈЕ

(Боно маше главом)

Го смо!

СТАРАЦ

Тако је дабоме. Морамо се склањати, не бива друкче; једни се морају уклонити да би дру-

ги могли живети; једни морају пасти да би се други могли дићи. Тако је откако је света и века и не може се то изменити. Морамо се, видиш, склањати да направимо места млађима и здравима, јер видиш како нам је земља пуста; видиш како су нам њиве погажене, куће оборене, шуме посечене... све, све је затро. Хоћемо ли ми то подизати? Не боме! Треба да дођу нови, млади, снажни и здрави, а ми стари, ми бони, истрошени изломљени — ми се морамо склонити. Морамо се склонити негде у крај да не би ничијем послу и ничијој срећи сметали; морамо се склонити па отуд из прикрајка уживати у туђем послу и туђој срећи. Ето видиш ли зашто сам ја потегао у свет... видиш ли... потегао сам да донесем отуда онога (показује дете) испред кога ћу се ја склонити.

РАДОЈЕ

(Са одрицањем)

Морамо се склонити, велиш?

СТАРАЦ

Да дамо места туђој срећи; да не стајемо на пут ономе што мора и што треба да живи. Видиш, ова је снаха дала мени унуче. Хвала јој, заменила ми сина. Али, видиш, она је млада, здрава и она треба још да рађа — толико смо деце покопали по рововима; толико смо деце бацили у албанске

провалије; толики пород нам је прождерало море... треба нови рађати, не може земља остати пуста. Па зар ја да је држим? Не смем ја њену младост да сахраним; не смем јој бранити ни сметати јој, јер њена снага тражи још живота. Сам ћу је удати, чим нађем честита човека за њу, ја ћу је удати!...

РАДОЈЕ

Тако је!

СТАРАЦ

Тако је, дабоме! И не смеш да жалиш што је тако. Порушила се кућа — добро, дај оне који ће живети нека подижу нову. Немој ти да подижеш, ти не можеш, ти си поломио ребра тамо... пусти њих нек подижу нову кућу. Земља је угажена, њива затрта, дај мотику у руке онима што ће живети, што ће земљу радити, нек они закопају, немој ти. Ти не можеш, твоја је рука малаксала, јер си орао и сејао тамо... А сад, свршио си своје, одмарај се, склони се.

РАДОЈЕ

И не сметај другима... је ли?

СТАРАЦ

Не сметај! Не сметај, ако желиш добра и својој

њиви и своме селу и своме народу. Тако је то, синко, и не можемо ми изменити да друкче буде!

РАДОЈЕ

(Убеђен)

Тако је... видим да је тако... право кажеш!

СТАРАЦ

Казујем ти колико ме моја памет учи, можда ће ти који мудрији и друкче казати.

РАДОЈЕ

Добро ти казујеш... тако је како ти казујеш... морамо се склонити.

СТАРАЦ

Морамо, боме! (Снахи). Јеси ли се одморила мало?

СНАХА

Јесам, дедо!

СТАРАЦ

Па хајде да крећемо полако.

РАДОЈЕ

А јесте л' далеко?...

СТАРАЦ

Још један конак па, боље да грабимо. 'Ајде, снахо; 'ајде Радоване! (Диже се).

СНАХА

(Опремила се)

Ево пођосмо! (Поведе дете).

СТАРАЦ

Због ом, војниче, па остани са здрављем!

РАДОЈЕ

Због ом и... хвала ти опет. Баш ето, лакше ми је сад. Хвала ти!

СТАРАЦ

(Одлази са снахом).

10

РАДОЈЕ, ИВАН, РОСА, ЗОРАН

РАДОЈЕ

(Усамљен предаје се дубоким и тешким мислима и болу. Тргне га Зоранов и Росин долазак).

ИВАН

(После извесне паузе, водећи за руку Зорана, за њим Роса)

Ето, Росо, гроба наниног.

РОСА

(Клекне и топло плаче, затим привлачи Зорана и скида му капу)

Клекни, клекни овде, крај мене, прекрсти се и... помоли се Богу за душу нашој нани.

ИВАН

(За време док се они моле Богу, Радоју)

Израстао, баш израстао, и здрав, и напредан.

РАДОЈЕ

Је ли те познао?

ИВАН

Јесте!

РАДОЈЕ

Обрадовао се?

ИВАН

Још како!

РАДОЈЕ

А... Роса?

ИВАН

Обрадовала се и она.

РАДОЈЕ

Није се изменила?

ИВАН

Није.

РАДОЈЕ

Је ли ти драга и сад?

ИВАН

Јесте, бато! Чини ми се сад још дража.

РОСА

(Устаје и прилази им)

Сирота нана! Причала ми стрина све како је било.

РАДОЈЕ

Не дође ча-Маринко са вама?

ИВАН

Оста, у послу је... доћи ће.

РАДОЈЕ

Ако... још боље што смо сами, да проговоримо. Хвала Богу милостивом, сабрали смо се. Није нас нана дочекала да нас поучи шта ћемо и како ћемо, па се морамо сами поучити.

ИВАН

Ти ћеш нас поучити, бато!

РАДОЈЕ

Морамо на посао; морамо потегнути снагом те разгрнути ове рушевине, и засејати нов плод. Ту, видиш, где данас овај гар лежи, треба сутра да зазелени трава, а где овај полом лежи треба сутра

да задими огњиште. Пожалићемо оно што је било, али, морамо гледати и пред собом. Је л' тако. Иване?

ИВАН

Тако је, бато!

РАДОЈЕ

(После извесне паузе)

Кућу нећемо подизати овде где је била; нек темељи старе куће остану нанин гроб. Нећемо је кретати одавде. Хтела је да сачува нама кућу, па сачувала је себи гроб. Нека јој буде, нећемо јој кварити вољу, нека и мртва остане у својој кући. Овде ћемо све до темеља кућних засејати; нек јој гробу плод буде украс а жетва утеха. Подићи ћемо нову кућу, ено тамо крај пута, на оној утриници. Ти ћеш, Иване, закопати први мотиком темеље... још сутра у зору...

ИВАН

Ти си, бато, старешина, па... велим...

РАДОЈЕ

Ти ћеш закопати, себи кућу дижеш, ти ћеш у њој живети.

ИВАН

И ти, бато!

РАДОЈЕ

И ја, али ја ћу трајати, а ти ћеш живети. А Зоран, он ће први закопати земљу овде где ће усев ницi. Још данас, још сад нека мотиком у земљи забележити дан кад смо се својој кући вратили. Тако нека буде, Иване!

ИВАН

Како год ти наредиш.

РАДОЈЕ

Тако! Тако! Ето, тркни до стрица те донеси једну мотику... нек још данас прва мотика удари у земљу. 'Ајде, не пожали, тркни!

ИВАН

Хоћу, бато, како не бих! (Отрчи).

11.

РАДОЈЕ, РОСА, ЗОРАН

РАДОЈЕ

(Прилази Роси)

Да проговорим с тобом, Росо!

РОСА

Слушам, Радоје!

РАДОЈЕ

Кад оно бесмо тамо, у туђини, у планини, у снегу, рекох ти једне ноћи — сећаш ли се? — рекох ти, кад се вратимо кући, одужићемо ти се и нећемо дати да нам из куће одеш.

РОСА

Сећам се!

РАДОЈЕ

Па, ето, видиш вратили смо се... те... истину да ти кажем... ја сам мислио друкче ћу се вратити... донећу здравље собом... а видиш ме какав сам... пола сам човека...

РОСА

Добар је Бог, биће још здравља, Радоје.

РАДОЈЕ

Нема више живота у мени ни 'волико...

РОСА

Неговаћемо те па ће све добро бити.

РАДОЈЕ

Знам ја да ћете ме неговати, али не могу ја твоју младост да вежем за моју болесничку постељу. Видиш ли да немамо крова над главом, ваља нам кров дићи, али... нећемо дизати кућу

да мени буде гробница, као што је ова овде, већ ћемо је дићи да у њој живот зачне, да се ватра у њој припали и не гаси више...

РОСА

Неће се угасити... бдићемо!

РАДОЈЕ

Хоћемо али... чула си мало час, треба нову кућу дизати, а нова се кућа диже на младости и на здрављу, а не на болести. Што никне из болести нема живота и нема здравља. Па и ја видиш... наћи ћу себи неге само у кући где је здравље и где је срећа. Ту ћу и ја наћи неге.

РОСА

Није тако, Радоје!

РАДОЈЕ

Тако је, тако, Росо! Ја сам дао снагу тамо... Не тражите од мене да ја подижем нову кућу, то је на вама, Росо! Дићи ћете је ти и — Иван!

РОСА

(Изненађена и престрављена гледа га право у очи).

РАДОЈЕ

Ти и Иван! (Пауза) Ти си, Росо, драга Ивану...

РОСА

(Хтела би нешто да каже но он јој не дозвољава).

РАДОЈЕ

Не прекидај ми реч... драга си му! Сам ми је казао, а казао је и теби. И он теби нека буде драг, ако ћеш ми учинити по вољи. Ти си наша, ми те не можемо из наше куће пустити, ти си наша, али ти ниси прилика за мене.

РОСА

(Оборила главу и немо ћути).

РАДОЈЕ

Ти си нашој кући увек добро желела, је л'? Ради тога, ради овога детета и пошла си на овај тежак пут и ломила си се и гладовала и патила... све ради тога... ради добра наше куће. Ако јој и сад желиш добра, овој новој кући коју ћемо сад подићи, а ти ме послушај и учини како ти кажем.

РОСА

(Удари у плач и загрли Зорана)

Дадох ти реч бићу мајка детету.

РАДОЈЕ

И остани то! Ја га не могу неговати, ја га не могу подићи, вама га дајем; ви га прихватите, ви изведите. Остани му мајка, ту ти реч не враћам. Је ли, је л' тако, је л'?

РОСА

(Не одговара већ и даље грли Зорана).

РАДОЈЕ

Је л' тако?... Мањ ако нећеш да се одвојиш од наше куће, ако ти почнем није мила?

РОСА

Не дао Бог!

РАДОЈЕ

А упамти и ово, Росо! Ово што смо зборили, зборили смо само ја и ти; оно што је било, знамо само ја и ти. Нека Иван не сазна, нека му буде све ведро и срећно. Тако ја хоћу и ти ми нећеш покварити вољу. Нећеш, је ли?

12.

ИВАН, ПРЕЂАШЊИ.

ИВАН

(Доноси ашов).

Ево, бато!

РАДОЈЕ

Тако, дај овамо! (Од ове сцене па све до краја, код Радоја нека грозничава раздраженост којом он савлађује и потискује своје праве осећаје). Оди, оди, да најпре заједно рашчистимо оно што је било... ево овако... макни тамо (Иван расклања камење и греде) Ево, ево, видиш, здраве земље. 'Ајде ти, 'ајде кућо моја, 'ајде, ево ти алат; закопај ти, на теби је! (Даје Зорану ашов). Ево овде... заболи... јаче... чек да ти помогнем... тако...

тако... изнеси земљу... тако... тако... и нек почне, нек почне — да сејемо из почетка... да почнемо све из почетка... (Сети се) Чекај... паде ми нешто на памет, сад ми паде напамет! (Роси) Је л' детету још на врату она амајлија што му нана даде кад се растадосмо?

РОСА

Јесте!

РАДОЈЕ

Дај овамо!

РОСА

(Скида је детету с груди и даје му)

РАДОЈЕ

(Прихвати је грчевито, обраћа се рушевинама)

Сад разумем, сад ја разумем тебе, нано! То није била амајлија, то је била слава кућна, крсно име, које је унучету нана предала. То је оно жито осве̂ћено пред славу, што је седело крај иконе; оно што се прво баци у орање да Господ плод благослови, да понесе година. Зато си ти, нано, и дала ову амајлију, да понесемо собом и опет донесемо прво семе, благословено семе, да не цвили земља, да је благословом засејемо! (Отворио је амајлију). На, на, узми од овога светога семена! (Дете узима) и баци у земљу; нек из твоје руке падне, нек под твојом руком никне... баци... засеј (Дете баци). Тако

тако... покриј земљом... покриј! Ту, ту, крај порушене куће зазелениће нови живот... из твоје руке, чедо! Нека ти је благословена рука! (Пољуби га у чело) А ви, вас двоје... (Ивану и Роси) 'Ајде, пружите руку једно другоме... 'ајде... ваља почети нову кућу, ваља у њој домаћин и домаћица... 'Ајде! На вама је живот — на вама је благослов!

РОСА

Радоје!

ИВАН

Бато!

РАДОЈЕ

Будите драги једно другом, будите срећни... треба да сте срећни!

ИВАН

И ти, бато!

РАДОЈЕ

(Кријући сузе и бол)

И ја. Ваша срећа огрејаће и мене. Биће и ја, али... ви морате. 'Ајде, 'ајде, приђите нани нека вас благослови.

ИВАН

(Прихвати Росу за руку и клекне крај рушевина)

РАДОЈЕ

(За то време кријући брише сузе)

Не збори, је ли? Гроб је нем, али вас њена душа благосиља!

ИВАН и РОСА

(Дижу се и љубе му руку. Роса затим грчевито грли Зорана. Горе из села чује се тупи звук клепала)

РАДОЈЕ

(Прене се на тај глас)

Шта је то?

ИВАН

На цркви гласи вечерње.

РАДОЈЕ

Зар клепало, па ово није велика недеља...?

ИВАН

Однели су нам звона.

РАДОЈЕ

Однели?... Јес, боме, ово је велика недеља... још траје наша велика недеља. Нисмо се ми вратили да живимо, вратили смо се да и даље патимо! (Живо да би прикрио бол који се отео). 'Ајде, пођите на молитву... пођите... поведите и дете... ваше је оно сад... пођите, ја не могу. Помолите се Богу за

сретан повратак, за вашу срећу, за здравље овога детета и за душу нанину...

РОСА и ИВАН

И за твоје здравље!

РАДОЈЕ

Додро, добро, и за моје здравље... 'ајде... 'ајде... идите, идите! (Он их готово гура те полазе. Роса узима Зорана за једну руку а Иван за другу, и воде га међу собом. Они ће се пре изласка још осврнути да погледају Радоја).

14.

РАДОЈЕ

(Дуго их прати погледом, па пошто су замакли, он се враћа рушевинама и, савладан тешким болом, који је све дотле мучно савлађивао, бризне у горак плач. Баци штаку и пада ничке по рушевинама своје куће, грлећи их и јецајући) Нано, утеши, нано!... (Наслони чело на камен и предаје се болу. Клепало доле у селу, мукло бије).

ЗАВЕСА

ТОМАИДА

Драма у три чина

ЛИЦА:

Синиша Неманић, деспот Епира, Акарнаније, Етолије и Велике Влахиотске, позније Симеон Урош Палеолог.

Селеновић, *Брајко Брајановић* } старешине у војсци.

Влад, *Грубеша* } челници

Дмитар дорифор (телохранитељ) Синишин.

Први, *Други* } геронд молоски

Томаида, ћер епирске деспотице Ане,

Ангелос Астрафтерос, капетан одметнички.

Манолис, *Јанис*, *Спирос*, *Ставрос*, *Ламброс*, *Зафинос*, *Тасос* } одметници

Први, *Други* } молоски младићи, одметници.

Зоа, жена из Трикале.

Порфиријос, слуга у двору Синишином

Андроник, свирач.

Теано, певачица

Агора, *Агата* } играчице

Геронди. Одметници. Певачице. Играчице. Свирачи. Слуге. Слушкиње

ПРВИ ЧИН

Отворена камена тераса, са више сводова кроз које се догледа блага бела ноћ, звездано небо и у даљини мрки масив планинског венца Пиндоса. Са терасе слази у двориште један камени степеник, а врховима допиру до њене висине тамно-зелени кипариси. Лево и десно једноставни камени зидови. На десном зиду два засвођена пролаза а десно само један који покрива тежак, чохани, зелен застор који виси на великим металним алкама. Пред пролазом два копљаника.

1.

СЕЛЕНОВИЋ и БРАЈКО

СЕЛЕНОВИЋ

(Наслоњен на терасу гледа у ведру ноћ и звездано небо те занео се сањалачким мислима. Иза зеленога застора допиру весели гласови и звук свирала и гитара, док се гитара не издвоји сама и уз њу чује срчан и звонак женски глас:

„Свирајте свирале од лотоса либијскога
Нек понова зашуми храст на Томоросу.
Реч нека се ори бога олимпијскога
И утроба Тетисе нек дарује Молосу!"

БРАЈКО

(Долази с десна)

Чу ли мало час звонцад?

СЕЛЕНОВИЋ

Чух!

БРАЈКО

Молоски геронди стигоше на камилама. Проксенус Теодулос изашао им је у сусрет и ево га, дошао је да јави, јер деспотова је наредба да му се јави сваки странац кад стигне у град, па било о дану или усред ноћи.

СЕЛЕНОВИЋ

Чујеш ли гитару и песму певачица из Амбрахије? Ја немам слободу прекидати деспоту весеље ради молоских геронда.

БРАЈКО

Чуј! Геронди нису обични гости. Ти знаш да је деспот слао проигумана метеорског у Пандозију да их наговори доћи му на поклоњење. Ја не знам да л' ће деспот њих ради прекидати весеље, али ће можда послати кога да их поздрави.

СЕЛЕНОВИЋ

Мислиш?

БРАЈКО

Проксенус Теодулос чека на степеницама одговор.

СЕЛЕНОВИЋ

Добро, сачекај јавићу деспоту! — (Одлази у леву одају где по његовом уласку свирка и песма умукне).

2

БРАЈКО и КОПЉАНИЦИ

БРАЈКО

(Првом копљанику)

Која сте смена?

ПРВИ КОПЉАНИК

Друга!

БРАЈКО

Из Владова табора?

ПРВИ КОПЉАНИК

Не, господару, но из Грубешина.

3

СЕЛЕНОВИЋ, ПРЕЂАШЊИ

СЕЛЕНОВИЋ

(Враћа се)

Тако је ко што ти рече. Господин Деспот наређује да из ових стопа пођеш главом ти са Прок-

сенусом Теодулосом у његов дом и поздравиш молоске геронде и речеш им: Господин Деспот је рад још вечерас их видети.

БРАЈКО

Одох!

СЕЛЕНОВИЋ

(Остаје опет ослоњен на терасу и задубљује се у ноћ. Из леве одаје чује се свирка и песма из које се опет издваја глас гитаре и онај звонки и срчани женски глас:

„Звоните кимвале Пиросову славу
Прихватите поклич Перспонера и Каона
Додона над Делфјом нек узнесе главу
Весник ће нам славе доћ из Мирмидона!"

(Са противне, десне стране чује се граја којој Селеновић обраћа пажњу. Чује се звекет мачева и појединн гласови:)

„Не тамо!" „Стој" „Убица!" (Селеновић се окреће копљаницима:) Позор!

(Копљаници укрштају копља како би ускратили могућност да ко продре у деспотову одају. Селеновић одлази десно).

5.

СЕЛЕНОВИЋ, ЧЕЛНИЦИ, ВЛАД и ГРУБЕША.

ВЛАД.

(После дуже граје која је трајала напољу улази узбуђен као и остали:)

Шта велите ви? Ја још не верујем ни очима, ни ушима!

СЕЛЕНОВИЋ

А видео си и чуо!

ВЛАД.

За сваког другог веровао бих, ал' за Дмитра не!

ГРУБЕША

Кадгод се понавља стара истина, увек се потврђује.

ВЛАД.

Која то?

ГРУБЕША

Да од роба не можеш начинити никад човека.

СЕЛЕНОВИЋ

Нађите се овде, ако би затребало што. Одох деспоту да јавим шта се збило! (Копљаницима.) Размакните копља!

(Копљаници повлаче укрштена копља те пропуштају Селеновића)

6.

ВЛАД и ГРУБЕША

ВЛАД.

Ја дођох у задњи час, кад га већ поведоше везана у тамницу, те не знам шта је све било и како. Хоћеш ли ми казати?

ГРУБЕША

Нема се шта много казивати. Обилазио сам страже, те зађох у мрачни ходник којим се иде у купатило. Туда деспот сваке вечери, пре легања пролази да тело у топлој води освежи, а зликовац је то добро знао и чекао га је скривен иза последњега стуба. Ја га чак у први мах не опазих, засенула ме ваљда буктиња коју сам носио. Али при повратку ја спазих иза стуба неку сенку где миче. Бацих буктињу и устремих се на ту сен. Две снажне руке дочепаше ме за мишице те ја насрнух тад још очајније. У том и моја стража пристиже те савладасмо бесомучника. Када припалише опет буктиње, видех под мојим ногама — лежи Дмитар, деспотов телохранитељ.

ВЛАД.

Издајник!

ГРУБЕША

Продани издајник!

ВЛАД.

Рече л' бар шта је хтео?

ГРУБЕША

Ништа није сакрио. Грунуше му покајничке сузе као у детета, сам пружи руке и рече: „Везујте и водите ме у тамницу, ја сам издајник, подли издајник!" — и призна да је хтео деспота убити.

ВЛАД.

Па?

ГРУБЕША

Ено га у тамници, док деспот не изда наредбу.

ВЛАД.

Ко би то рекао? Дмитар, најверњи слуга деспотов...

ГРУБЕША

Био сам кадар клети се у верност Дмитрову.

ВЛАД.

Шта ли га нагна на то? Колико знам, господар му никакве неправде није учинио.

ГРУБЕША

Неправде? Та зар га није пре неки дан послао да уходи чету Томаидину, а за тај посао, брајко, тек неће деспот изабрати неког у кога нема вере.

ВЛАД.

И изабрао је њега од шесторице најпоузданијих које му је брат, светли Цар, од својих људи одвојио и дао му да га чувају.

ГРУБЕША

У том и јесте величина неваљалства његовог, јер ја верујем да се он из планине вратио као Томаидин најамник.

ВЛАД.

Мислиш зар?

ГРУБЕША

А да чиј, кад отуд долази?

ВЛАД.

Да чудне жене!

ГРУБЕША

Реци курјачице. Не прљај име жене, жена те је родила!

ВЛАД.

Откако смо ове крајеве освојили, ово је трећи убица кога нам шаље у госте, ако је и Дмитар изасланик њен.

ГРУБЕША

И слаће их још!

ВЛАД.

Шта би та жена, ја је не разумем?

ВЛАД.

Хоће власт, а жена кад зажели власт опаснија је од сваког зликовца. Деспотица Ана избегла је из земље а она остала и сакупила хајдучку чету у Пиндос-планини да с нама ратује. Вели, хоће народу слободу. А у чем је та слобода? У томе што ће јој

мајка или она бити деспотица, као да народу није свеједно како се зове онај ко влада њим, Павле или Савле.

ВЛАД.

Народу да, али Павлу није свеједно.

ГРУБЕША

Па нека тако рече и нека своју чежњу за влашћу не зове народном слободом.

ВЛАД.

Па ипак чудно је, девојка да пође у хајдуке.

ГРУБЕША

Девојачка памет лакша је но перо гушчије. Она мисли то су сватови што их је скупила у планини.

ВЛАД.

А ђувегија?

ГРУБЕША

Престо епирски!

ВЛАД.

Сватови, велиш... ма много их је! Веле, има их више од пет стотина у планини. Пристижу јој са разних страна, из Влахиотије, Акарнаније, па чак и отуд, с мора, из Етолије. Из племена Моло-

ског отишло је у планину све што је младо. Ако се за времена не учини шта треба, можемо једнога дана имати велике тегобе.

ГРУБЕША

Ма тако је, ал' зазор је са женом ратовати.

ВЛАД.

Кад се жена оружја прихвати престаје бити жена. А веле још храбра је и срчана...

ГРУБЕША

...И лепа!

ВЛАД.

Е?

ГРУБЕША

Да, а жена је лепотом кадра владати пре но оружјем и памећу!

7.

СЕЛЕНОВИЋ, ПРЕЋАШЊИ

ВЛАД.

(Кад се Селеновић појави)

Шта вели деспот?

СЕЛЕНОВИЋ

Није ми дуго могао веровати: „Зар Дмитар, зар он? — рече. — Да нисте преухитрили?" А кад му казах све по реду како је било, те рекох и да је признао, да је покојнички плакао, да се гнушао себе сам и молио да га бацимо у тамницу, деспот је болно узвикнуо: „Па коме да верујем?"

ГРУБЕША

Рече ли шта ће с њим?

СЕЛЕНОВИЋ

Нек остане, вели, у тамници. Пошто прими молоске геронде извешће га пред себе. Хоће да му погледа у очи, да чује од њега шта га је одвело у издају. Хоће да га натера сам себи да искаже пресуду.

8.

БРАЈКО, ПРЕЂАШЊИ

БРАЈКО

(Долази с поља, Селеновићу)

Био сам у проксеноса и поздравио геронде те рекао им жељу деспотову да их још вечерас види. Одмах се дигоше и ево сам их собом довео.

СЕЛЕНОВИЋ

Колико их је?

БРАЈКО

Седморо.

СЕЛЕНОВИЋ

Уведи их. Ја одох да јавим деспоту (Одлази лево, а Брајко десно)

9.

ГРУБЕША, ВЛАД.

ВЛАД.

Ко су ти молоски геронди?

ГРУБЕША

Старешине молоског племена. То је најсилније племе епирско, и најупорније, оно што посла сву своју младеж Томаиди у планину. Ја не знам мисли ли деспот лепим са њима, ал' кад би било по мени ја бих им послао у госте Кесара Прељуба. Колики је део Молосије у Прељубовој држави сви су мирни и послушни; јер, кесарова сабља игра им над главама.

10.

ГЕРОНДИ, БРАЈКО, СЕЛЕНОВИЋ, ДЕСПОТ и ПРЕЋАШЊИ.

БРАЈКО

(Уводећи геронде)

Сачекајте овде деспота! — (Прилази Владу и Грубеши те образују засебну групу и разговарају међу собом до појаве деспотове).

СЕЛЕНОВИЋ

(После извесне паузе устаје и објављује)

Господин Деспот!

ДЕСПОТ

(Опасан мачем, улази и отпоздравља геронде који се дубоко клањају)

Добро ми дошли уважени молоски геронди!

ПРВИ ГЕРОНД

(Клањајући се)

Доносимо ти понизно, кирије деспоте, поздраве молоскога племена које поштује твоју силу и верује у твоју правду!

ДЕСПОТ

Драги су ми поздрави које ми доносите из Молосије, али ми нису драги гласови који ми отуда стижу. Тюмаида, кћи деспотице Ане, остала је у земљи и сакупила на Пиндосу чету одмет-

ника да се бори са мном. Та чета с дана на дан расте, пристижу јој одметници са свих страна, а молоска младеж листом јој је похитала у планину, у одметништво. Када сам једном погонио чету Томаидину, Молосија јој је уточиште дала. Ја не бих хтео мачем и огњем да разорим то гнездо бунтовно, јер ценим молоско племе изнад свих племена епирских, али ја хоћу на својој победи мирне ноћи да проводим!....

ПРВИ ГЕРОНД

Чуј ме, кирије деспоте! Победа туђег народа никад и никоме није била узглавље на коме би мирне ноћи могао проводити. Сила, коју си довео и са којом си нас победио, била је јача од наше снаге и стог ти рекох: поштујем ти силу. Гледао сам те, кирије деспоте, у борби са нама; умео си храбро стати и храбро остати пред опасношћу; стани дакле храбро и пред истином: да победилац не може бити драг побеђеном ал' зато може бити праведан, зато и рекох још: верујемо у твоју правду!

ДЕСПОТ

Није то моћ силе која је мене овамо довела већ моћ правде, јер ја сам дошао у име онога Цара, коме је Господ доделио да прими ромејско наслеђе. Ја нисам наишао овде као усов, незнаном силом завитлан, да домовима вишим кровове

порушим; богомољама темеље заљуљам а земљу заспем безакоњем. Ви знате, ил' реците ако је друкчије, да сам ја издао строге наредбе да се обичаји ваши очувају, да се закони поштују, па шта би више ви?

ПРВИ ГЕРОНД

Поштујеш обичаје, деспоте, то је истина и стога ти се дубоко клањам, ал' у обичајима није сав живот једнога народа. Поштујеш велиш и законе, ал' има један закон, кирије деспоте, закон божји, који налаже да сваки народ има права да буде слободан. Тај си ти погазио, земљу си нам освојио, владаре нам прогнао и своју власт наметнуо.

ДЕСПОТ

(Плане)

Кирије геронде! Реч ти је оштра и да ти није старости, реч бих ти на врх мача дочекао! Не, кирије геронде, нисам ја вама власт своју наметнуо; власт је милост божија којој се и ви морате потчињавати као и ја. Нисам ја ваше владаре прогнао, већ ено вам га владар, деспот Никифор, седи у Византији, као талац Императоров, а деспотица Ана је напустила земљу пре но што сам ја у њу доспео. Ја сам се борио са царским намесником Синаденом а не са деспотицом епирском.

ПРВИ ГЕРОНД

Ниси, кирије Деспоте, ни могао очекивати да би деспотица војску водила.

ДЕСПОТ

Нисам, ал' нисам очекивао ни да би њена кћер хајдучку чету водила, а нисам очекивао ни да ће младеж из Молосије поћи у хајдуке, уздајући се у вашу мудрост, молоски геронди!

ДРУГИ ГЕРОНД

Допусти, кирије Деспоте, искрену да ти кажем реч. И мој је син одметник у планини, у чети Томаидиној, а ја сам дошао, видиш, да ти се поклоним и да ти покорност искажем. Млад си и сам, кирије деспоте, те зашто младежи замераш што се за срцем поводи а не за разумом. У нас се још певају песме о једној сјајној прошлости, у нас та прошлост још није престала бити сан који нам душе снагом запаја. Зевс рађа Ахилеоса, а Ахилеос дарује Молосији за краља сина, чијим се именом и данас зове Епирос. У Елопеји, на Томоросу, уздизала се Додона, којој су се Атињани клањали кадгод су посумњали у моћ питија делфијских; храму Додонином Крезус лидијски слао је, преко далеких мора, посланства да се поклоне и дарове му принесу. Кроз шум хиљадугодишњег храста, који се уздизао крај храма тог, сам Зевс је казивао народима своју реч. У нашу земљу слазили су богови са Олимпа, који нам је на северу, и слазиле су музе са Еликона, који нам је на догледу, на југу. Ми суседујемо са Осом која божанским престолима прети да их обори; ми смо чувари храма Апо-

лонова, споменика битке између Октавиана и Антонија, која је судбину Рима одлучила; ми смо сведоци јуначке смрти три стотине Леонидиних Спартанаца. Два Пируса прослављају оружје наше у свету, пред првим дршће Рим, пред другим Сицилија. Акарнанци су се борили под Филиповим заставама, а Етолци побеђивали Демостена. Читава сјајна, велика прошлост, која у себи садржи историју света, развијала се на овоме земљишту, на свакој стопи земље коју газимо. Па зар ти, кирије Деспоте, хоћеш у младим душама да угушиш понос који је никао из те и такве прошлости?

ДЕСПОТ

Прошлост се само казује, са садашњошћу се рачуна. Прошлост припада старцима и песницима, а садашњост војнику и државнику. Казао си нам, кирије геронде, један леп сан; протрљај очи сад и погледај у садашњост. Да ли је она толико поносна? Или се зар молоска младеж поноси ћерком оца-убице и мајке тровачице, Томаидом хајдучицом?

ДРУГИ ГЕРОНД

Томаида је Палеологиња!

ДЕСПОТ

(Плане)

Палеолог сам и ја. Мајка је моја царска кћи.

И крв Палеолога, која у мени тече, иште вашу љубав за мене!

ПРВИ ГЕРОНД

Ти ниси, кирије Деспоте, ушао међу нас као Палеолог.

ДЕСПОТ

Већ?

ПРВИ ГЕРОНД

Дошао си као Неманић, као намесник Цара туђинскога, који иште ромејско царство у наслеђе; дошао си...

ДЕСПОТ

(Гневно)

Доста! Ил' додај још, дошао сам као господар оних које сам победио. (Пауза. Умирује се). Казали сте ми све што вам је на срцу лежало и, пошто ми немате више рећи, ил, ако би и имали, не желим више да чујем — то се можемо растати. Ви сте од пута уморни, ваља вам се одморити. (Селеновићу) Селеновићу, молоски геронди моји су гости и — моји таоци! (Међу геронднма покрет изненађења). Остаће у проксенуса Теодулоса и слободно се кретати, само ван града не смеју маћи све док Томаида оружје не положи, или док молоска младеж не напусти њену чету. Водићеш рачуна да геронди буду

добро угошћени и свуда предусретнути, да ми се не пожале ни на што. Разумеш ли, да ми се не пожале ни на што!

ПРВИ ГЕРОНД

(Узрујан)

Ми, кирије деспоте, бесмо позвани да ти будемо гости а не таоци.

ДЕСПОТ

Ми ћемо се још видети; ово нам неће бити последњи разговор. (Селеновићу) Остаје све како сам рекао! (Геропдима). Лаку вам ноћ, честити геронди!

ГЕРОНДИ

(Клањају се и излазе праћени Селеновићем).

11.

ДЕСПОТ, ГРУБЕША, ВЛАД, БРАЈКО.

ДЕСПОТ

Чусте ли старце како сањају?

БРАЈКО

Добар си, господару, као добар дан. Овакве госте Кесар Прељуб би у тамници гостио, а саблом би им одмеравао реч.

ДЕСПОТ

Да, кесар би друкче, ал' ја... рад сам народу да будем владалац а не господар робљу. Не трпим бунтовнике ал' ценим у њих љубав ка слободи. (Грубеши) Реци ми, Грубеша, како би то с Дмитром, ти си га уловио?

ГРУБЕША

Онако како ти је Селеновић казао, господине Деспоте.

ДЕСПОТ

Зар рече баш да је мене хтео убити?

ГРУБЕША

Рече и, веруј, неће порећи.

ДЕСПОТ

И није се бранио?

ГРУБЕША

Јесте у први мах, ал' чим донеше буктиње као да се од оне светлости свест у њему пробуди. Погледа ме у очи па клону и ударише му сузе на очи ко у детета. Сам пружи руке да му их вежемо и узе покајнички молити: „Везујте ме, везујте ме и терајте у тамницу!" Ја га запитах: „Шта си хтео, шта си наумио?" А њему грло загрца, те једва прође реч: „Ја сам издајник, подли издајник!" А

затим, кад га већ поведосмо, грувајући се у груди, рече још: „Хтедох да замочим руке у крв његову, хвала ти што ме омете!" — „У чију крв?" — запитах ја.

ДЕСПОТ

Шта рече?

ГРУБЕША

Најпре поћута, а затим, већ пред вратима тамничким додаде: „Презри ме, презрите ме сви и гнушајте ме се! Ја сам најамник, подли најамник, који је деспотову главу обећао на дар хајдучици!"

ДЕСПОТ

Рече ли пошто га је Томаида купила, да знам бар цену своје главе?

ГРУБЕША

Ни речи више!

ДЕСПОТ

Рећи ће! Доведите га преда ме!

ГРУБЕША

(Одлази)

12.

ДЕСПОТ, БРАЈКО, ВЛАД.

ДЕСПОТ

Веровао сам му ко најближем своме што сам веровао.

БРАЈКО

Зар, господару, не беше међу нама ни једног више коме би веровао?

ДЕСПОТ

Било је, Брајановићу! Сви сте ви часни и поуздани војници, ал' њега изабрах. Он ме није служио, он ми је пузио, као што уме пузити и бити веран роб — навикнут да другоме а не себи припада. Хтедох да пошљем уходу на Пиндос да сазнам истину о броју чете и о Томаидиним намерама. Изабрах њега и упутих га да оде и да се каже незадовољник који ме је издао и да измисли причу неку како га гоним те је жедан освете. Рекох, стећи ће поверење Томаидино, те можда ће га и у чету примити. А место тога, она ми га враћа као убицу који се прима да јој моју главу однесе на дар!

13

СЕЛЕНОВИЋ, ПРЕЂАШЊИ.

СЕЛЕНОВИЋ

(Долази)

Одведох геронде, господине Деспоте, и урадих све како си наложио.

ДЕСПОТ

Шта веле геронди?

СЕЛЕНОВИЋ

Пуни су срџбе и једнако понављају да су звани као гости, а дочекани као таоци.

ДЕСПОТ

Да их је више дошло боље би били угошћени.

14

ГРУБЕША, ДМИТАР, ПРЕЋАШЊИ

ГРУБЕША

(Долазн с десна, за њим Дмитар везаних руку на леђа и оборене главе, а за овим два копљаника).

ДМИТАР

(Чим уђе пада на колена не дижући главу).

ДЕСПОТ

(Гневно)

Дижи главу, робе, погледај ме у очи!

ДМИТАР

(Остаје оборене главе).

ДЕСПОТ

Чу ли, скоте погани, дижи главу, погледај ме у очи!

ДМИТАР

(Не дижући главе)

Не смем!

ДЕСПОТ

Не смеш да, кукавицо, јер не смеш да погледаш у очи својој савести! Реци, казуј, исповеди се као што би се у очи смрти исповедио! Је л' истина да си ме хтео убити?

ДМИТАР

Истина је!

ДЕСПОТ

Мене?... Ти?... Ма, чујем ли ја? Хтео си ме дакле убити? По чијој поруци? Реци, говори, ко те је најмио?

ДМИТАР

(Ћути).

ДЕСПОТ

Чујеш ли, робе, питам те ко те је најмио; ко је моју главу тражио?

ДМИТАР

Она!

ДЕСПОТ

Томаида?

ДМИТАР

Да!

ДЕСПОТ

И пошто си ме продао?

ДМИТАР

(Ћути).

ДЕСПОТ

(Скочи гневан на њега и обори га на земљу).

Пошто? Пошто? Не смеш да кажеш цену издајства свог, је ли? Срам те је? А јеси ли бар, мерећи цену, одмерио је равну доброчинству којим си био обасут? Или си, бедниче, продао душу за прегршт сребрњака?

ДМИТАР

(Остаје лежећи на поду, како га је деспот оборио али не одговара ни речи).

ДЕСПОТ

(После извесне паузе, очекујући Дмитров одговор и узбуђујући се све више.)

Говори, говори, зликовче! — (Окрећући се другима) Знате ли зашто ћути тако упорно? Хтео би ме изазвати да му својом руком задам смрт! Вараш се, зликовче, ту милост нећу ти учинити! — (Осталима). Погледајте како се вије гуја продана, па ипак има дрскости да буде упоран. Ропско штене, које је Цар војником направио и узео га крај пре-

стола. И ето, у рукама таквог зликовца био је и сам живот Царев!... (Узбуђење међу старешинама А кад ја кретох у ове крајеве, Цар ми од својих верних изабра десет најверинијих, а од те десеторице ја њега изабрах и послах да ме прода. Реците ми, господо, каквим именом да назовем скота овога и каквом да га казном казним?

СВИ:

Смрт! Срамна смрт!

ДЕСПОТ

Чујеш ли пресуду, хоћеш ли сад бар проговорити?

ДМИТАР

(Ћути).

ДЕСПОТ

Говори, ил' реч ћу ти крваво ишчупати?

ДМИТАР

Казаћу, признаћу... ал' само теби!

ДЕСПОТ

(Старешинама)

Оставите ме сама с њим! (Старешине и челници одлазе десно, но обе страже остају).

15.

ДЕСПОТ, ДМИТАР, СТРАЖЕ.

ДЕСПОТ

(Поште су отишли)

Говори!

ДМИТАР

Још нисмо сами!

ДЕСПОТ

(Да знак и једној и другој стражи те ове оду).

16.

ДЕСПОТ, ДМИТАР.

ДЕСПОТ

Ако си на милост какву рачунао иштући да само преда мном говориш, не надај се!

ДМИТАР

Не иштем милост, нисам је достојан. Иштем истину да ти речем.

ДЕСПОТ

Хм! Истину! Истину ја знам. Хтео си ме убити. то је сва истина. Реци још само пошто си ме продао, то бих хтео да знам?

ДМИТАР

За један осмејак!

ДЕСПОТ

Ха, дрски скоте! Знаш да те малочас чека смрт, па хтео би још и да се нашалиш; ил' празним разговором себи живот продужиш. (Плане) Ма знаш ли море да ја од роба шалу не примам, знаш да са издајником не желим дуљит разговор. Говори, ил' стопалом ћу ти језичину истерати из грла? (Стане му ногом на груди).

ДМИТАР

Продао сам се за један осмејак!

ДЕСПОТ

Зликовче, пробуди се! Над главом ти лебди смрт, пробуди се! О чему збориш то, какав осмејак?

ДМИТАР

(Дубоко уздишући)

За један осмејак.

ДЕСПОТ

Чији осмејак?

ДМИТАР

Њен!

ДЕСПОТ

Ма шта бенеташ сумани зликовче; пјан ли си, што ли? Ил' збори што те питам или умукни!

ДМИТАР

Чуј дакле целу исповест, господару мој!

ДЕСПОТ

Слушам је!

ДМИТАР

Отидох тамо, у планину, као што си наредио. Казах се изгнаник, одметник, осветник. Испричах им причу коју сам успут смислио: деспот је стари крвник мој; оца ми је убио а вереницу обешчастио и све сам то и подносио и трпео, док пре неки дан не одузе ми мач и прогна ме од себе — па пуче у мени жуч, крв ми се узмути, а душа преврну и на усне ми наиђе реч: освета! На Пинду знао сам чета је Томаидина, због које деспот нема мирна сна те дозива са свих страна певачице и играчице, не би ли га разгалиле. Рекох: поћи ћу чети тој, ето освете!

ДЕСПОТ

Даље!

ДМИТАР

Две ноћи збирали су се одметници око мене, крај ватре, и увек сам им морао исту причу понав-

љати и одговарати им на многа питања: о теби господару, о војсци нашој, о Кесару Прељубу. Хтели су знати све и казивао сам им онако увек како им је годило, не би ли само стекли вере у мене.

ДЕСПОТ

Даље!

ДМИТАР

Тек треће ноћи изведоше ме пред њу... Опрости ми бар на самрти, што ћу пред тобом говорити језиком којим се друкчије не би усудио зборити... опрости, јер само тако ако зборим разумећеш злочин мој... (Пауза) Тек треће ноћи изведоше ме пред њу... пред Томаиду. Кад бејах мали те доведоше ме пред олтар ради причешћа, осетих тако близину божанства, близину нечег великог, свемоћног, надземног; када одрастох и ступих пред Цара те ми овај пружи мач и изговорих му заклетву, понови се у мени осећање то. Најзад, те ноћи, кад ме изведоше пред Томаиду, осетих још једном близину божанства, близину нечег великог, свемоћног, надземног. У томе часу ја појмих шта значи празник Богојављење и видех небо отворено и појмих величину творчеву.

ДЕСПОТ

(Сад већ пажљивије слуша)

...Лепа је?

ДМИТАР

Господару, не реци лепа је, та реч ни близу не казује оно што би хтела реч'. (Он се, казујући о лепоти Томаидиној, и сам узбуђује својим казивањем те се постепено диже и најпре седа а затим опет враћа на колена). Дивио сам се негда, у рану зору, сунчевом пољупцу којим страсно целива овај свет; дивио се високој планини која осионо раздире недра неба плавога; дивио сам се цвету, који из земље, гробнице човекове, сише мирис опојни; дивио сам се песми птичијој, верујући увек да је она глас младих душа које су ишчезле не казав на земљи своју реч; дивио сам се силини мора, бесу олује, треску громова, пламеноме потезу муње и свима знацима којима је Господ своју моћ и величину казивао. Дивио сам се, јер ни слутио нисам тада, да је Господ Бог, сву своју моћ, сву величину своју, сабрао у једном делу само и да се то дело Господње зове — Томаида. И величанство сунца које се рађа и понос високе планине и мирис цвета опојног и песма тичија и неизмерност мора, сила грома и светлост муња — све, све то је сабрано у њој, све саздано у њој једној. И сад тек разумем, зашто је ваљало пети се на тако високу планину, да бих је видео. Земља је ниска за велика, божанска дела; тек тамо горе, ближе небу, њима је завичај!

ДЕСПОТ

(Са великом је пажњом слушао реч Дмитрову).

Зар је толико лепа?

ДМИТАР

Преклињем те њеном лепотом, Господару, не реци: „лепа је", не хули је! Може ли се божанско мерити земаљским очима; може ли ценити човековим скромним речима? Ромеји да не уништише Зевса, рекао бих кћер је његова; а хришћанство је сиромашно, не нуди ништа из чега би се дало закључити њено небеско порекло. Сем, ако ју је у каквоме бурноме часу, кад облаци сиђу до врхова планинских и у бури, треску и грому, небо се са земљом страсно загрли; мањ ако у том часу не лежи њено зачеће.

ДЕСПОТ

(Његa је ово казивање занело и ослоњен на терасу маштари, гледајући у лепу звездану ноћ и у мрки Пиндос).

Казуј ми, казуј даље о њеној лепоти?

ДМИТАР

О тој се лепоти не казује; реч је недовољна, сиромашна је, сува је. Најбољем византијском зографу када би рекао: „Насликај ми је!" одговорио би ти „Не, господару, не могу, јер немам боја тих, којима бих њен лик изразио!" Изгледа, да је Господ Створитељ хтео да сазда један једини узор који се неће никад моћи ни описати, ни сликом сачувати, нити икад поновити. Кад ње не буде више, лепота ће ишчезнути са земље и о њој ће се

само говорити као о ишчезлим ромејским боговима, али је нико неће моћи ни речју ни сликом дозвати.

ДЕСПОТ

(Већ освојен)

Казуј, казуј још!

ДМИТАР

Сматрам се изабраником божјим, кога је Господ удостојио своје милости и међ толико смртних изабрао те повео горе на планину да му прикаже величину моћи своје. Ја сам је видео — све казне и муке које ми предстоје мање су од те милости божје. Као што је Христос сазнао наук божји и све казне и муке, које су га затим очекивале, што су биле ништавне према сазнању том које му је Господ у великој милости доделио. Ја сам је видео... (Ућути).

ДЕСПОТ

(Занео се овим казивањем. Његове су се мисли одметле горе, у планину. Он и не примећује да је Дмитар престао говорити већ блуди погледом по врховима Пинда. Тишина. После дуже паузе Деспот се обазре око себе и спази Дмитра на поду).

Што си ућутао, говори!

ДМИТАР

Рекох ти све; не знам шта би имао рећи још?

ДЕСПОТ

Говори о њој, само о њој... Разумеш ли, говори ми о њој!

ДМИТАР

Ох, кад би се о њој све могло казати. Што више казујем, све ми се чини да сам премало рекао.

ДЕСПОТ

Казуј даље!

ДМИТАР

Исцрпшћу све, као што је творац исцрпао све напоре да у њој савршенство сагради. Јер није јој само лепоту дао: где би се на недочетом послу уставио Он, који ствара и уништава светове. Украсио је, раскошно украсио свим што дело савршенству узноси. У ње је понос владара чијег скиптар народ благосиља и срчаност млада ратника у смрт заљубљена; у ње је мудрост, којом би се старост дичила и која би достојна била да се са олтара казује. У ње је поглед који продире у земљину утробу и понире у морске дубине. Поглед тај, час топао као милост мајчина, благ као дах пролетње вечери и ведар као мајско небо а час оштар као муња која те ужеже, те устави ти се крви ток, запте ти се плућа, заиграју дамари а језик ти се за непца прикопча и затресу ти се удови као у детета пред ноћним бауком. Реч јој

је силна, неодољива а слатка као мед, слађа од страсног заноса. Та реч час је песма заводљива, а час је олуј неукротиви; час топла као дах из душине дубине, кадра да истопи брда ледена, а час необуздани пламен који помамно пали доље и горе, села и градове. Пред речју том морају читаве војске ничице падати јер опојна је, заводљива; мами те као поклич скривених шумских божица, те заведен њом скрећеш са пута и несвесно се беспутицом упућујеш; газиш дубоке воде, прелазиш високе планине и залазиш у непроходне беспуте прашуме где губиш сазнање одакле сунце исходи и где заходи.

ДЕСПОТ

(После дуже паузе за време које је био обхрван мислима)

Још, казуј још...!

ДМИТАР

Не питаш ме, господару, о моме злочину; дужан сам исповедити се пред смрт!

ДЕСПОТ

(Мрзовољно)

Казуј!

ДМИТАР

Знам ја, Господару, није мени незнано да сам робов син, нити су милости, којима сте ме, племенити Цар и ти, Господару, обасипали, успеле

у мени умањити осећање униженога. Ја на челу не носим очев ропски жиг; у слободи сам се родио, али сам тај жиг у души увек осећао и жегао ме је и палио. Осећао сам ја жиг тај у туђем погледу, осећао сам га у туђем осмеху и никад нисам имао храбрости да се исправим и никад да главу узнесем. Био сам раван равнима у храбрости, био сам раван равнима у вредности, али им нераван у срећи и поносу. Моја душа није никад знала шта је ведар дан; мојој душу никад није загрејао сунчев зрак. Робу се нисам могао вратити а изнад себе нисам се смео уздићи. Предао сам се књизи, не би ли ме она уздигла; не би ли њена мудрост дала ми истрајности. Ал' књига ме није утешила; сазнање које ми је нудила било је теже од истине. Изгледао сам као пчела залутала у покошене ливаде, међу сухе стрњике, жељна цвета да се одмори и сласти живота набере... Мач царски о бедрима, понос витешки, мени је терет са ког сам главу обарао, ја нисам кроз живот ходио, ја сам посртао. И први осмех који сам у животу срео... био је осмех њен! Суревњиво сам крио да сам ропски син, не би ли ме тај осмех што топлије загрејао... Ил' не... нисам ти истину рекао, у том часу ја осетих да ми се на челу јавља очев ропски жиг ал' ме не пече као што ме је негда пекао, не, већ ме нежно греје као сунчев зрак. Роб, роб, роб... испуни ми душу усклик тај и ја осетих како ми тело прожима један ропски осећај, како се у мени

буди ропска крв. Али то не беше осећај тежак, осећај унижења, на против: беше то сладак осећај. „Ох како је то слатко бити роб!" — стресе ми душу тај нови осећај и ја осетих да се рађам понова, осетих жиг на челу као пољубац судбине и осетих како стресам са себе огртач од лажи изаткан, као змија у пролеће кад напушта кошуљу — осетих да сам свој! Да, у томе часу, пред њом, ја осетих како је слатко бити роб и... постадох јој роб. Она ме зато награди једним осмехом!... За царску круну не бих дао осмех тај; сва блага која крију утробе високих планина и дубине мора дубоких да сес сруче преда мном — не бих дао осмех тај!... Ти хоћеш живот мој... је л'? Ох, како мало тражиш за оно што ми је он откупио! Тако јевтино не цени се осмех њен!

ДЕСПОТ

(Сасвим занесен)

И?

ДМИТАР

...И, ето, ту је причи крај. Она ми даде нож и рече: „Хоћу главу деспотову!" и ја пођох овамо да ти је скинем, као што бих пошао да узберем цвет да ми га је тражила.

ДЕСПОТ

(Без срџбе и гнева)

Сама ти даде нож?

ДМИТАР

Не, нађоше ми га, ево га чувам у недрима.

ДЕСПОТ

(Скочи, завуче руку у недра и извуче отуд нож)

Ово је њен нож?

ДМИТАР

Не одузимај ми га, господару, не растављај ме с њим. Осуди ме да се тим ножем овде, пред твојим очима, прекољем.

ДЕСПОТ

Не!

ДМИТАР

(Клоне)

Ох, како би то била слатка смрт!

ДЕСПОТ

(Гледа нож, затим дуже размишља)

Селеновићу!

17.

СЕЛЕНОВИЋ, ПРЕЂАШЊИ.

СЕЛЕНОВИЋ

(Улази)

ДЕСПОТ

Води роба у тамницу.

ДМИТАР

И ништа више? Додај: и сутра зором распни га на точку!

18.

ДЕСПОТ, затим СЕЛЕНОВИЋ

ДЕСПОТ

(Држећи увек још нож Томаидин у руци, паслања се на терасу, управља поглед у светлу ноћ и мрки Пиндос и дуго, дуго размишља под утиском Дмитрових казивања).

СЕЛЕНОВИЋ

(Улази и остаје на месту не узнемирујући Деспота)

ДЕСПОТ

Селеновићу!

СЕЛЕНОВИЋ

Слушам, Господине Деспоте!

ДЕСПОТ

Којим путем шаљеш уходе на Пиндос?

СЕЛЕНОВИЋ

Преко Пиргоса те на Лестино где прегазе Са, ламврију, затим на Продромос, а одатле на Козјак.

ДЕСПОТ

То је најкраћи пут?

СЕЛЕНОВИЋ

Најпоузданији.

ДЕСПОТ

Може л' се за ноћ отићи и вратити?

СЕЛЕНОВИЋ

Може, али без одмора и ако се пође с ране вечери. Наше уходе обично заноћи у Продромосу, у нашег поузданика Тодосиса.

ДЕСПОТ

(Размишља и одлучује)

Поћи ћу дакле путем тим.

СЕЛЕНОВИЋ

Куда, господару?

ДЕСПОТ

На Пиндос, у планину!

СЕЛЕНОВИЋ

Господару?!...

ДЕСПОТ

Сем тебе то не сме нико знати. Сутра кад ме

у двору не виде, рећи ћеш отишао сам ноћас Кесару Прељубу у Јоанину.

СЕЛЕНОВИЋ

Зар ти, господару? Кумим те Богом, не! Ако се треба излагати, ми смо ту. Наређуј, али не полази ти!

ДЕСПОТ

(Одлучно)

Поћи ћу!

СЕЛЕНОВИЋ

Дозволи бар да те пратим?

ДЕСПОТ

Поћи ћу сам!

СЕЛЕНОВИЋ

Јеси ли, господару, добро размислио; поћи у чељуст лавици...

ДЕСПОТ

Размислио сам, поћи ћу... Иди у моје одаје и тамо остани. Нека кимвале звоне и свирале нека свирају; нека се ори песма из Амбракије; нека сви верују да сам овде ја...

СЕЛЕНОВИЋ

Господине Деспоте, дозволи још једном да те умолим; размисли се!

ДЕСПОТ

(Одлучно)

Иди у моје одаје и весели се! То је сва услуга коју смеш и можеш ми учинити!

19.

ДЕСПОТ сам

ДЕСПОТ

(Још један тренутак размишља и одлучно улази у предњу одају десно. Из одаје лево чује се свирка која траје до краја. После извесног времена, Деспот прерушен у обично одело, какво је од прилике на Дмитру, излази, гледа лево и десно да га ко не опази, погледа још једном у Пиндос и онда пође каменом степенику, силазећи полако, корак по корак, док не нишчезне. Из одаје лево ори се песма):

„Звоните кимвале Пиросову славу.
Прихватите поклич Пероспопера и Каона,
Додона над Делфјом нек узнесе главу,
Весник ће нам славе доћ' из Мирмидона!"

ДРУГИ ЧИН

Шума на висини Пиндоса. Напред букће велика ватра, пуца грана на њој и пиште гламње. Одметници се живописно разместили по стенама, ко седи, ко лешкари.

1.

ОДМЕТНИЦИ,

(При отварању сцене младићи прескачу ватру залећући се с десне стране. Чим ко од њих прескочи настане општа граја, одобравање и клицање)

СТАВРОС

(Пошто је један младић прескочио ватру).

Тако, тако, каонски соколе!

ЛАМБРОС

Тај боме не посукну славу племићску!

ЕЛЕФТЕРИОС

(Пошто је други младић ирескочио ватру).

Гле влаха, брђанина, читаву стопу измаче!

ЗАФИРИОС

Тај би и копље поврх коња кадар био прескочити!

ЛАМБРОС

(Пошто је трећи младић прескочио ватру).

Живео паликари! Осветла образ Загорју!

ЗАФИРИОС

А што би у вучјој јами да се излеже, до вуче.

ЕЛЕФТЕРИОС

У њих је и старац од осамдесет година кадар скочити. Тамо нема старости.

СТАВРОС

(Пошто је четврти младић прескочио).

Живео Аспропотамос! Тако!

ЛАМБРОС

Ал' сад ћете тек чуда видети кад Манолис поскокне. Тај је три овакве ватре кадар прескочити.

СВИ

(Граја)

Манолис! Манолис! Живео Манолис!

МАНОЛИС

(Седи равнодушно у једном углу, једе јагњећу плећку и не учествујући у граји)

Ама зар ја?

ЕЛЕФТЕРИОС

Па ти, дабоме! Не може се живети од твоје хвале, а ја те још никад не видох да си пламен прескочио.

МАНОЛИС

Е ако ниси, нећеш ме ни видети!

ЕЛЕФТЕРИОС

Или да скочиш, или да се више не хвалиш.

СВИ

Манолис! Да скаче Манолис!

МАНОЛИС

Не боме! Од како сам оно страдао, ни кућни праг не прескачем.

ЛАМБРОС

А како је то било? 'Ајде бар то нам реци?

МАНОЛИС

Ма, казивао сам ја теби.

ЛАМБРОС

Мени јеси, ал' ови остали не знају.

СВИ

(Граја)

Не знамо! Кажи нам!

МАНОЛИС

Шта имам да вам казујем; изгорео ми тур па ето ти! (Смех). Сабор у манастиру Витомару, агија Панагија, па сила народа, а момчад наложила ватру па се и ја натурио да прескачем. Можда и не би, ал' ту је била Фросина удовица из Саракина, а о њеној се лепоти и песме певале. Због ње сам ја и коња проћердао којег ми је отац купио у Етолији. А већ знате шта тамошњи коњ вреди! Па због ње, ето, пристао и ја уз младеж те да прескачем. Пламен, као за пакост, напео се па се узнео за читав човечији бој...

СТАВРОС

А ти већ замакао у године, што не кажеш и то.

МАНОЛИС

Ма откуд замакао, тек тридесет прескочио.

ЛАМБРОС

Ма нису му биле године тешке већ мешина.

МАНОЛИС

Е, то јест! Волео сам, знаш, бостан да једем, а од тог, кажу, трбух отежа.

ЛАМБРОС

Какав бостан! Јаре би за оброк појео. Па и сад још, у целој чети нема веће ждере од тебе.

МАНОЛИС

(Смешећи се доброћудно)

Добро, де!... Како било да било, тек стадох ти ја у ред, па стегох песнице и зубе; поскочих на једну ногу а другом се одупрех и...

ШНОГИ

И???

МАНОЛИС

Па то... Пламен висок за човечији бој, а ја не доскочио толико, па прођох кроз пламен као кроз воду и... дабоме, пламен ми дохватио фустан и кад падох на земљу а мени натраг букће, букће и пржи ме као да сам сео на жар.

СВИ

(Општи смеј).

МАНОЛИС

Чекајде! Још није мојим мукама крај. Удари светина у смеј, а Фросина се кикоће понајслађе; ал' мене то није брига већ бринем јадник како да угасим пламен који ми се на туру разбуктао.

СВИ

(Смех)

СТАВРОС

Е, то ти ваља!

МАНОЛИС

Спазих пред црквом један поток, те у два скока тамо и седох у воду као пловка. Тако сам

некада као дете, хладио се у потоку кад ме отац издевета.

СВИ

(Смех).

МАНОЛИС

Ама чекај, није ни то крај! Кад се расхладих, дигох се из потока да пођем у гомилу, не би ли видео Фросину и не би ли је умилостивио да ми се она бар не смеје. Дигох се јест, ал' у потоку остаде пепео и изгореле крпе од моје фустанеле, а ја пођох кроз сабор са голим образом.

СВИ

(Урнебесан смех).

ЕЛЕФТЕРИОС

Јеси ли бар окренуо леђа Фросини?

ЗАФИРИОС

Е, ако икад, тад те је морала заволети!

СТАВРОС

Ма пустите га, људи, нека нам каже до краја.

МАНОЛИС

Па то ти је крај. Све жене ударише у кикот, а деца почеше врискати и скакати од радости, као да сам им, Бож ме прости, показао колач од меда. Ја претрнух жив, не знам куд ћу ни шта ћу, већ —

тако ми у тај час паде на памет — седох на земљу. И како седох у подне, не дигох се све до поноћи док и последњи гост са сабора не оде.

ЛАМБРОС

А она?

МАНОЛИС

Ко?

ЛАМБРОС

Фросина?

МАНОЛИС

Кажу, спало јој срце од смеја до појаса те је три дана боловала и монах Германос морао је читати молитве да јој се срце врати на место.

ЗАФИРИОС

А ти?

МАНОЛИС

А ја јој никад не изађох на очи нити сам од тада који пут ватру прескакао.

СТАВРОС

Е, на ту причу баш би вредило да му Јанис отпева песму Фросинину.

ЗАФИРИОС

Зар се још пева та песма?

СТАВРОС

Ма певаће се до века. 'Ајде, Јанис, кажи је!

ЈАНИС

Али помажите сви! (Удара у гитару, пева, а сви остали га прате једноликим и равним гласом)

Мандалите врата на кулама,
Затварајте капке на прозоре,
Оружајте мазгале стрелама;
Чудан јунак у град уљегао;
Чудан јунак Фросина девојка.
Оком стреља а осмехом пали,
Прострелиће младеж свеколику,
Запалиће куле и чардаке,
Погасиће станена огњишта,
Те ће за њом пустош останути,
Тешка пустош ране на срцима!

СВИ

(Опште расположење)

Живео Јанис! Ех, бре, Маносил!

ЕЛЕФТЕРИОС

Их, бре, Манолис, шта изгуби да од Бога нађеш!

МАНОЛИС

(Једући и даље плећку)

Проклети фустан!

ЕЛЕФТЕРИОС

И трбух!

ЛАМБРОС

Виде ли је кадгод од тада, бога ти?

МАНОЛИС

Она се удала и оде у Конискос, а ја у хајдуке. Од тада нисам никад силазио с планине.

2.

ЗОА, ТАСОС, ПРЕЂАШЊИ.

АНГЕЛОС

(Седео је дотле на камену, одвојен, забринут и не учествујући много у расположењу осталих. Кад нађе Тасос диже главу).

Шта је, Тасос?

ТАСОС

Дошла је Зоа из Трикале.

АНГЕЛОС

Доноси л' добре вести? Доведи је!

ТАСОС

(Окреће се за собом и маше руком).

ЗОА

(Проста старија жена; улази са прекрштеним рукама на грудима)

АНГЕЛОС

Добро нам дошла, Зоа!

ЗОА

Боље вас нашла, паликари!

АНГЕЛОС

Кад си из Трикале?

ЗОА

Ноћас, с вечери.

АНГЕЛОС

Шта нам доносиш?

ЗОА

Поздравио вас архонтос Евстратијос и димархос Героризис и протојерејос Ефимијос. Поздрављају вас све и јављају вам ово: у Трикалу су јуче стигли молоски геронди. Деспод их је себи дозвао и љуто им попретио што се молоска младеж одмеће у чету Томаидину.

АНГЕЛОС

А што су варварину и поверовали те дошли му на ноге?

ЗОА

Задржаће их као таоце све док Томаида чету не распусти, или, док је молоска младеж не напусти.

ЈЕДАН МОЛОСКИ МЛАДИЋ

Ми, молоска младеж, нисмо деца пудљива те да нас расплаши претња тиранова. Поздрави га Зоа, или реци оном ко га може поздравити: молоска деца вратиће се кућама кад Епир буде слободан и кад он, туђинац, буде изагнан.

ВИШЕ МОЛОСКИХ МЛАДИЋА

Тако је!

АНГЕЛОС

Тако је, паликари!

ВИШЕ ЊИХ

Живела Молосија!

ЗОА

Још имам да вам кажем.

АНГЕЛОС

Говори, Зоа!

ЗОА

У граду је синоћ било неке узбуне, али се не зна шта је. Деспот се веселио, као обично и на један мах весеље је умукнуло. Ераклос Калојанис зна још да су се у два маха тамничка врата отварала и да је неко бачен у тамницу, али не зна ко. Стефанос Полихронис мисли да је неко од српске властеле у весељу увредио деспота па га овај бацио

у тамницу, а димархос је чуо да је неко од њихових чак и на живот деспотов насрнуо. Данас, кад осване дан, сазнаћемо већ и сутра на ноћ кад дођем к вама, јавићу вам шта је у ствари.

АНГЕЛОС

(Устаје).

Пођи Зоа, за мном да све то и Томаиди кажеш! (Полази, а за њим Зоа. Пре но што ће зачи окреће се) А ви, момци, наставите весеље. Вести које сте чули нису такве да би вас могле сневеселити! (Оде, за њим Зоа, а Тасос се удали на другу страну, откуд је и дошао).

3.

ОДМЕТНИЦИ.

ЕЛЕФТЕРИОС

Удри море, Стериос, у тимпан. Дед, паликари, у коло хајдучко! Зар оволика ватра па да не завијемо оро око ње?

ЛАМБРОС

Али Спирос да га поведе!

ВИШЕ ЊИХ

Спирос! Спирос!

СПИРОС

(Скида обућу, свлачи минтан, узима из појаса везен убрус и загрће на десном рукаву кошуљу, па левом руком прихвата коло у које се младићи хватају. Сви остали, који су остали ван кола певају и тапшу длановима по такту тимпана).

Ој оро, оро, вито оро,
Планино мајко, сестро горо!
Спремајте дворе, кућицу мрачну,
Копајте раку постељу брачну;
Застирите је лишћем зеленим
Смрћу јуначком хајдук се жени.
Ој оро, оро, вито оро!

(После ове строфе, Спирос напушта коло, и само уз свирку сам игра игру која се састоји из дивљачких скокова и покрета. Ту игру прати бесно тапшање околине и одобравање узвицима. Кад заврши игру, он опет пружа руку колу и опет настаје тихо играње)

Ој оро, оро, вито оро,
Планино мајко, сестро горо,
Званице купте и сватове
Гавране црне, мрке сове,
Под барјак сватски, бор зелени,
Смрћу јуначком хајдук се жени!
Ој оро, оро, вито оро!

(Спирос дохвати мач од једног друга с десна а други од друга са лева, те уз музику и ударање уз дланове и узвике околних, игра бесно и дивље игру мачева).

СВИ

(По завршетку игре раздрагано),

Живео! Живео!

ЕЛЕФТЕРИОС

Е, баш ти ваља Спиро!

4

АНГЕЛОС, ЗОА, ПРЕЋАШЊИ.

АНГЕЛОС

(Враћа се, а за њим Зоа).

Је л' Спирос?

СТАВРОС

Спирос боме осветла сбраз.

ЛАМБРОС

Хоћеш да пођеш, Зоа?

ЗОА

Па да пођем!

ЛАМБРОС

Бога ти, кад наиђу сељаци из Скалатине на трг, поручи мојој жени да ми пошље преобуку и једну белу погачу.

ЗАФИРИОС

(Вади једну гуњу из недара)

А ако наиђу сељаци из Кониоскоса, дај којој снаши ову гуњу, она већ зна коме ће је однети. Само ти реци: послао Зафирос, а она ће знати.

СТАВРОС

Па знамо и ми!

ЗАФИРИОС

Па ако и знате, ништа то... Дај ти само, Зоа!

5.

ТАСОС, ПРЕЂАШЊИ.

(Долази).

Капетане, долази један туђинац.

АНГЕЛОС

Туђинац? Где је?

ТАСОС

Задржале га доње предстраже док не јавим теби.

АНГЕЛОС

Рекоше л' ко је и одакле је?

ТАСОС

Србин је, дошао је из Трикале.

АНГЕЛОС

Зар не рече шта хоће?

ТАСОС

Вели: гласник. Томаиди носи поруке.

АНГЕЛОС

Доведи га!

ТАСОС

(Оде).

6.

ПРЕЂАШЊИ без ТАСОСА.

АНГЕЛОС

(Зои)

А ти, Зоа, да се склониш негде, па кад он буде овде, а ти се другим путем путем спусти.

ЗОА

Ко мене зна?

СТАВРОС

Боље је да те не запази. Шта знам ја ко је он и шта је он. Ако је и гласник, не верујем му, Србин је. Проведи, Андонисе, Зоу тамо крај Магдалиног гроба, те нек се спусти литицом на суви орах... 'Ајде, у здравље, Зоа!

ЗОА

Добро вам здравље, паликари!

ВИШЕ ЊИХ

У здравље! Поздрави тамо!

ЗОА

(Одлази са једним момком).

7.

ХАЈДУЦИ.

СТАВРОС

Да не буде, откуд, деспотов гласник?

АНГЕЛОС

Ако је његов, вратити се неће. Ако је рад да китимо дрва њима, нека их шаље.

ЛАМБРОС

Ил' можда ухода која се претвара да је гласник?

АНГЕЛОС

Видећемо; проћи ће прво кроз наше руке пре нег сагледа Томаиду и саопшти јој поруке.

8

ДЕСПОТ, ТАСОС, ПРЕЂАШЊИ.

ДЕСПОТ

(Иде за Тасосом, а за њим још два хајдука са голим мачевима).

АНГЕЛОС

Ко си ти?

ДЕСПОТ

Слуга деспотов!

АНГЕЛОС

Је л' те он послао?

ДЕСПОТ

Не!

АНГЕЛОС

Ниси ли ухода?

ДЕСПОТ

Не!

АНГЕЛОС

Већ што си, казуј?

ДЕСПОТ

Изасланик сам вашег човека и поруку коју носим, могу само Томанди рећи.

АНГЕЛОС

Пред њу не можеш док пре нама не кажеш. Видиш колико нас је, сви смо ми ноћна стража која чува њу, а наша војска паше нас ланцем са свих страна; једном кад си ушао у планину на-

поље не можеш мањ да умеш летети. Узалуд ти је дакле да говориш неистину: реци ко си и шта ћеш?

ДЕСПОТ

Ја сам одметник.

АНГЕЛОС

А шта те гони да напушташ деспота?

ДЕСПОТ

Освета!

АНГЕЛОС

Ма сви ви тако! Не верујем ја вама! Јеси ли знао кад си пошао овамо да си кожу понео на пазар?

ДЕСПОТ

Знао сам да ће ме с неповерењем дочекати.

АНГЕЛОС

Чиме си мислио то неповерење разбити? Ниси, вальда, мислио: доста је да ти само кажеш ко си и зашто си дошао па да ти поверујемо;

ДЕСПОТ

Не мислим.

АНГЕЛОС

Па чиме мислиш нашу веру задобити?

ДЕСПОТ

(Вади нож из недара)

Овим!

АНГЕЛОС

(Плане, шчепа му нож и окреће се Тасосу).

Ко је на стражи данас? Ко је овог Србина примио?

ТАСОС

Димос Калојанис из Провенде.

АНГЕЛОС

Зар ми он шаље овамо туђинца, непријатеља, уходу можда, а не одузима му оружје?

ДЕСПОТ

Претресао ме је, али тај нож сам добро сакрио.

АНГЕЛОС

Одузми, Димосу, оружје и вежи га за срамни крст, онај о који виси један српски ухода. Три дана и три ноћи нека буде изложен пљувању и подсмеху чете. Три дана и три ноћи без хлеба и воде.

ТАСОС

(Одлази).

АНГЕЛОС

(Деспоту)

Шта сведочи овај нож?

ДЕСПОТ

То је Томаидин нож, дао ми је онај коме га је она дала и он ме је послао да јој донесем поруку.

АНГЕЛОС

(Загледа)

Томаидин нож?

ДЕСПОТ

Поднеси јој га, она ће га познати!

АНГЕЛОС

(Размисли)

Поднећу јој! (Одлази лево).

9.

ДЕСПОТ, ХАЈДУЦИ.

ЛАМБРОС

Мисли ли твој деспот седети још дуго у Триакали?

ДЕСПОТ

Ја не знам шта мисли, ал' знам да не мисли ићи.

ЕЛЕФТЕРИОС

Зна л' он да се ми овде у планини нисмо искупили, а куће и породице напустили зато само да се око ватре грејемо.

ЗАФИРИОС

И зна ли да сила његова не може бити јача од гнева народног?

ДЕСПОТ

Извесно све то зна, јер му казују.

СТАВРОС

Па ипак безбрижно проводи веселе ноћи; певају му певачице из Амбрахије; играју му играчице из Јоанине!

ЛАМБРОС

Те пркоси народу коме је слободу одузео.

МАНОЛИС

Ил' се весели можда пред главу.

ПРВИ МЛАДИЋ МОЛОСКИ

Ако те не обесимо те се вратиш жив, реци твоме деспоту: нека се весели, јер за дуго му неће бити. Сва редом епирска племена буде се; дивља Етолија спремна је и нестрпљива је на наш миг; ратоборни пастири из Акарнаније чекају само да сагледају ватре на планинама, а горштаци влахиотски већ су на ногама. Још мало само, можда још који дан, и Пиндос ће стари запевати песму, али се уз ту песму неће веселити Немањић из Трикале.

ВИШЕ ЊИХ

Тако је, тако је, паликари! (Појединн се разилазе Још одмах после кола појединци се постепено и неприметно удаљују, како би их што мање остало.)

10.

ТОМАИДА, ПРЕЂАШЊИ.

АЊГЕЛОС

(Улази напред).

Ево Томаиде, сама долази! (Сви који су седели или лежали, скоче на ноге)

ТОМАИДА

Помози вам Бог, паликари!

ХАЈДУЦИ

Добра ти срећа, кира деспина!

ТОМАИДА

Је ли то тај туђинац?

АНГЕЛОС

То је!

ТОМАИДА

(Деспоту)

У тебе је био овај нож?

ДЕСПОТ

(Кад је Томаида наишла, он се, запањен лепотом њеном, сав предао заносу и раширених је зеница гутао и не слушајући разговор те ни њено питање).

АНГЕЛОС

Пита те кира деспина, је л' у тебе био овај нож?

ДЕСПОТ

(Разбере се)

Јесте!

ТОМАИДА

Ко ти га је дао?

ДЕСПОТ

Онај коме си га дала ти!

ТОМАИДА

А шта је с њим?

ДЕСПОТ

Он је у тамници!

ТОМАИДА

Ухваћен је?

ДЕСПОТ

У часу када је твој налог требао извршити!

ТОМАИДА

Синоћ, је л', за време кад се деспот веселио?

ДЕСПОТ

Ти већ знаш!

ТОМАИДА

Одржао је, дакле, реч?

ДЕСПОТ

Србину је тешко господара издати, ал' освета.

ТОМАИДА

Ко си ти и откуд он теби да се повери?

ДЕСПОТ

Дозволи ми, кира деспина, да одговор тај само теби дам.

ТОМАИДА

Пред мојим људима ја ништа не кријем.

ДЕСПОТ

Налог ми је да поруку само теби саопштим, а твоје је, да тајну свима повериш.

АНГЕЛОС

(Увређено)

Ма не заборави, туђинче, да разговараш с господарицом Трикале о чијој речи виси живот твој; те не завијај већ збори што те пита?

ДЕСПОТ

Клањам се и дивим узвишеној ћери епирске деспотице; спреман сам бити покоран и послушан, ал' навикао сам да налог вршим онако, како ми се нареди.

ТОМАИДА

Нека ти буде! (Ангелосу) Удаљи људе, а ти се нађи негде ту. Зваћу те кад ми затребаш.

АНГЕЛОС

(Онима којих је већ мало остало)

Хајде, удаљи се! (Одлазе људи, а и он за њима)

11.

ТОМАИДА, ДЕСПОТ.

ТОМАИДА

Говори!

ДЕСПОТ

(Обазре се лево и десно и говори тихо)

Дмитар, деспотов дорифор, коме си овај нож поверила, сишао је у Трикалу са намером да убије деспота. Чим је сишао, потражио ме је и ствар ми поверио. Ми смо стари другови, а здружила нас је мржња и према деспоту, јер вереница Дмитрова

коју је деспот обешчастио, то ти је казивао ваљда, моја је сестра. Морао ми је поверити ствар још и стог што сам ја ближи деспоту него он, што је само мојом помоћу могао дело извести. Признајем, одвраћао сам га, говорио сам му о опасностима и убеђивао га да неће успети, јер је деспот чуван и пажен; али, он ми рече: Дао сам Томаиди реч и испунићу је!

ТОМАИДА

Па?

ДЕСПОТ

Било је синоћ. Деспот, опкољен силном и поузданом стражом, веселио се као обично — Дмитар се сакрио иза једног стуба крај којега ће деспот проћи кад пође у купатило. Ја бих пратио деспота и злочину не би било препреке. Али страже које обилазе двор, нађоше Дмитра и ено га сад у тамници где смрт очекује. Када је деспот хтео да га изведу преда њ' срећа је хтела да то мени нареди и ја сиђох у тамницу да га изведем. Тада ми овај нож повери — јер остао је скривен код њега — и закле ме да дођем к теби да ти донесем његове последње поздраве.

ТОМАИДА

Је ли то све?

ДЕСПОТ

Не, кира, није све! Рече ми још: иди и замени ме; што нисам могао ја, доврши ти!?

ТОМАИДА

(Посматрајући га)

А јеси ли ти кадар заменити га?

ДЕСПОТ

О, кира! Ја сам племић, мојом се храброшћу деспот поносио.

ТОМАИДА

Умеш ли бити одан?

ДЕСПОТ

Оданост ми је одлика; ал' кад је о теби, кира, реч, оданост моја зваће се ропство.

ТОМАИДА

Зар српски племић пристаје да робује?

ДЕСПОТ

У племићу је сваком витез, а витезу је част и углед робовати таквој лепотици!

ТОМАИДА

Ти лепо збориш, витеже, ал' реч за мене још није јемство? Умеш ли другаче зајемчити ми оданост?

ДЕСПОТ

Умем!

ТОМАИДА

Чим?

ДЕСПОТ

Осећајем који ме гони да пред тобом груди раширим и срце отворим, осећајем који ми искреност налаже. Осећај је то побожности пред величанством твоје лепоте, а израз његов биће исповест. Не, кира деспина, ја нисам жедан освете, нити ми је деспот толку неправду учинио да би је морао издајом откупљивати. Ја нисам жедан освете; — жедан сам твоје лепоте, твога погледа, твога осмеха!

ТОМАИДА

Откуд жеђи те, кад сам ти била незнана?

ДЕСПОТ

Незнана? Зар твоја лепота незнана? Зар незнана висина Пиндоса и бујност Аспропотамоса, зар слава Елопеје незнана и јунаштво Акарнанијe? Три највећа блага Зевс је Епиру даровао: моћ Додонину, јунаштво Пирусово и лепоту Томаидину. Моћ ценим, јунаштво поштујем, али лепоти мало је ако се дивим; робујући јој кадар би био изразити јој свој осећај!

ТОМАИДА

Премного осећаја у један час. Чувај се, туђинче, час рађа често самообману.

ДЕСПОТ

Није то један час, није то овај час. Ниси ти мени незнана; знам те ја. Давно те ја у души носим већ, носим те као предосећање, као слатку слутњу; као тајанствени глас наговештења...

ТОМАИДА

Лепо збориш, туђинче!

ДЕСПОТ

Никад нисам био сиромашнији језиком до овога часа. Када је Крезус изасланство слао да се на Томоросу поклони Додони, просуо јој је пред ноге благо небројено, а ја — несретни туђинац — када сам са далеких страна кренуо овамо и почео се пети на Пиндос планину, да се поклоним најлепшој божици, шта сам собом донео? Крезосово богатство душе да, ал' где ми је Хомерово богаство речи да ту душу пред тобом источим? Ја зборим суве речи тамо где треба песму певати; ја стојим нем и хладан пред храмом где треба топле молитве казивати!

ТОМАИДА

(Он је спагом своје речи почиње освајати)

Од варварског си рода ал' језик ти је сладак као да си чедо питоме Акарнаније. Слушаћу те, говори!

ДЕСПОТ

Ах, само слушај, само то! Толико ми је среће довољно! Слушај, али не тражи смисао речи у речима, већ је тражи у сили, у бујици њиховој, у осећају којим истичу, као што у реци бурних валова разбираш смисао морских дубина; као што у тутњу подземних трусова разбираш разговор утробе земљине; као што у шуму лишћа и грања разбираш тајне горе дубоке. Слушај, ал' не тражи смисао речи у речима, јер реч тече с језика, а ја бих да ми сваки део душе изнесе; хтео бих да целу душу пред тобом источим!

ТОМАИДА

(Са извесним узбуђењем)

Стани, ко си ти?

ДЕСПОТ

Онај који те тражи и који је предосећао и слутио да ће те наћи, да те мора наћи. Онај, ког је та слатка слутња поуздано водила кроз искушења која му је живот нудио и провела кроз заседе које му је младост спремила, вођен нечим незнаним што му се унапред већ наслућивало као моћ старија од воље његове; нечем незнаном што га је величанством својим већ унапред себи потчињавало. И он је слепо ишао за слутњом том, као што побожник иде за верском светињом; ишао је одолевајући на путу том и топлом погледу чеж-

њивих очију и заводљивом осмеху младих усана и порочном шапату срца младићског, ишао је и одолевао им је, осећао је да више себи не припада; јер догледао је на крају пута којим га је слутња водила — тебе.

ТОМАИДА

(Видећи да јој се намеће снага и бујност његових осећаја, хоће да се одбрани).

Ма ко си ти и од којега си рода?

ДЕСПОТ

Рекох ти ко сам, а од рода сам варварског. У мене љубав није нежан, племенити цвет; у мене љубав није уздах, суза, смех; у мене љубав није младалачки сан; у мене љубав није тихи, слатки осећај. Од варварског сам рода! Моја је љубав море разбеснело, које у млево дроби стену камену; моја је љубав усов неутољиви, који засипа цветне долине; моја је љубав пламен помамни, који прождире све што загрли; моја је љубав олуј разбеснео који чупа столетне храстове! Љубав је моја снага, храброст, срчаност; љубав је моја смрт, јер љубећи ја умирем.

ТОМАИДА

(Са заносом)

Лепа је љубав та, али је варварска. Ја бих је желела ал' бих је се бојала!

ДЕСПОТ

Ох, пожели је!

ТОМАИДА

(Ипак се прибира)

Ма, чуј ме, ко си ти?

ДЕСПОТ

Рекох ти: од варварског сам рода, ал' не рекох ти још: песмом сам однегован. У варвара је песма дечији разговор. Песма ме је првој речи научила; песма ме је с књигом спријатељила; веру у Бога песма ми је улила; песма ми душу милошћу а срце храброшћу запојила. А, од песме нема узвишенијега учитеља; од ње сам научио у невољи бити горд, у сили племенит; према јачем бити чврст, а великодушан према слабијем; од ње сам научио насилника мрзети а невољника жалити; од ње у рату бити храбар, у миру побожан, и од ње сам научио љубити само једном љубављу, љубављу са које се умире. Ето то је све варварство моје!

ТОМАИДА

То је витештво! Чело ти мудро и честит поглед твој, казује да си од племенита рода; реч твоја топла казује, да је искрена и да из велике душе истиче... Па ипак.. варварин си, туђинац!

ДЕСПОТ

Не, нисам туђинац јер сам твој. Своја ми је земља ова која је тебе родила; своја ми је пла-

нина која ти је обиталиште и ваздух њен који тебе запаја; свој ми је студенац који те пои и стаза ова којом одиш ти; своје ми је све, ништа туђе није, јер твоје је и ја нисам туђинац... јер сам твој!

ТОМАИДА

(Непоуздана у себе)

Ма умукни већ! Јер, не желим, чуј ме, јер нећу да се у мржњи поколебам!

ДЕСПОТ

(Осећајући да је већ у његовој власти, узима је за руку што она несвесно дозвољава)

Мрзећемо заједно! Ох, како је то слатко кад две душе негују један осећај, ма се он и мржња звао.

ТОМАИДА

Ја најпре тебе морам мрзети!

ДЕСПОТ

Мрзи ме, ал' дозволи да тебе волим ја!

ТОМАИДА

(Прене се и тргне руку)

Не, не, не!... Како сам слаба била, како сам смела бити слаба ма и за час!... Не заборави: нећу да те слушам! Нећу, чујеш ли! Иди, иди одавде, иди што пре, иди; пут ти је слободан! Бежи испред моје мржње... туђинац си, варварин,

слуга насилников!... Мрзим те, разумеш ли, јер.. морам те мрзети. Иди, незнани, у ноћ која те је донела!

ДЕСПОТ

Да, јер ноћ доноси сан! Знао сам ја да ће ми овај сусрет с тобом, овај величанствени сан, донети једна ноћ!

ТОМАИДА

Не доливај више, душу ћеш ми затровати, јер свака је твоја реч кап отрова. Иди, иди што пре! Ја ти заповедам... ја те молим да идеш! (Дуга пауза они се гледају очи у очи). Па добро... шта хоћеш ти; шта хоћеш, слуго тирана, који ми је престо разорио и народу мом слободу одузео?

ДЕСПОТ

Реци: шта хоћеш ти који си кадар, наоружан Томаидином љубављу, њеноме народу слободу а њој престо повратити?

ТОМАИДА

Ти?

ДЕСПОТ

Ти не знаш дакле колика снага лежи у љубави?

ТОМАИДА

У мржњи је већа!

ДЕСПОТ

Да, ал' није вечита као што је у љубави. На љубави почива благослов Божји, а мржња је небом проклета; љубав узноси човека над чловеком, а љубав га унижава до скота; љубав је осећај велике душе, а мржња отров крвава срца; љубав храни и чврста снагу за дела велика, а мржња снагу испија и сагорева душу док не клоне моћ. Наоружај ме љубављу па ишти да разорим камене планине; да бујне реке уставим, облаке мутне да омеметем и живу муњу да заробим. Ишти, учинићу!

ТОМАИДА

Јеси ли кадар?

ДЕСПОТ

Наоружан твојом љубављу.

ТОМАИДА

А јеси ли кадар, ако ти љубав обећам, донети ми главу господара твог?

ДЕСПОТ

(Прене)

Тол'ко га мрзиш? —

ТОМАИДА

Мрзим га као што прогнаник божји мрзи небо; као незнабожац што мрзи побожног ко и му је храм порушио. Хоћу главу његову! Донеси ми је!

ДЕСПОТ

А ако је донесем?

ТОМАИДА

Наградићу те љубављу.

ДЕСПОТ

Зар једна глава крвава, којом је пожудна јеврејка некад уцењивала Ирода, сме да буде цена твоје љубави? Зар сунце поставља цену пре но огреје свет; зар небо милост уцењује? Зар има цене твојој љубави? Зар љубав није осећај који као заметак ниче из загрејане земљине утробе, зачињући се сам од себе и не мислећи хоће л' га Господ кишом залити ил' ће на сунцу угинути чим угледа свет?

ТОМАИДА

Чуј ме, јер желим да ме разумеш. Ти знаш моју моћ; седам стотина одметника, седам стотина јунака готових да изгину, под мојим су заповедништвом, краљица сам у овој планини и господар и, једна моја реч може значити твоју смрт! Ти ниси први туђинац који је овамо наишао; слао их је

деспот ил' као убице или као уходе и они му се нису живи враћали. И ти си у власти мојој, и твој је живот у мојим рукама — ал' ето, ја сам ти поверовала. И сад ти верујем, а и кад би посумњала у то, живот бих ти опростила, жао би ме било твога живота!... Лепа сам, велиш, и знаш још уз то да сам и владарска кћи, те вероваћеш да ниси први који ми о љубави говори; ал' ти си ипак први коме сам допустила да каже до краја реч о љубави. Ја не знам шта је то; и сад се питам још: је л' смело бити, је ли требало, али — ево ти признајем: твој први поглед, пре нег твоја прва реч, поколебао ме је. Од првог погледа тог ја сам се од себе бранила, ја сам се питала; ко је тај незнани туђинац, незнани варварин, са којега ти изненада срце заигра?

ДЕСПОТ

(Усхићено)

Томаидо!

ТОМАИДА

Стегла сам срце упорно, наоружала се мржњом и охолошћу спремила да се браним од тебе. Али, бујица твојих речи, снажних као олуј плах, твој сладак језик као песма Друидина...; твој звучан и топао глас као глас харфе еолове; твој поштен и ведар поглед као небо отворено и твој витешки понос, понос митских богова — обезоружаше ме и од охоле хајдучице; због које двор трикалски нема мирна сна, учинише ме слабом женом. Ве-

ровала сам некада да је љубав осећај који се подмукло увлачи у душу као влага у темеље. Лагано, постепено, дан по дан, ноћ по ноћ, ал' нисам знала што сад већ знам и увиђам: да је то муња која те опржи у часу кад се ти с побожним поверењем радујеш светломе дану и ведроме небу; да је то змија отровница која се прикрада и изненада те такне жаоком те у једном часу разлије ти отров кроз сву крв.

ДЕСПОТ

(Усхићено)

Томаидо?

ТОМАИДА

(Клонуло)

Отрована сам.

ДЕСПОТ

(Прихвати јој руку)

Љубављу, је л'?

ТОМАИДА

(Предајући се осећајима)

Незнани, ко си да си, исповедам ти се — волим те!

ДЕСПОТ

Реци још једном, реци ту судбоносну реч; бојим се нисам чуо!

Јест, волим те, и тој љубави није цена глава деспотова. Њу иштем од тебе само као дар витешки, иштем је као доказ твој да си за мене кадар све учинити. Јер, упамти, колико тебе волим, два пута више мрзим господара твог. Мрзим га, једна сам његове крви, морам је окусити да бих мржњу угасила. Брат је цара једнога који влада плодним и пространим земљама; зар њему није било места тамо, крај престола; зар у толикој царевини није за њега било земље којом би могао владати, ако му је сујети прсто годио, већ сишао да пороби моју земљу малену, да један слободан народ робом учини ради своје владалачке сујете? Многе су хиљаде година како Епирац живи на овом тлу, у доба још кад његов народ није ни имао свога имена и када је по далеким неким и пустим степама лутао као чопор дивљих вукова. Тада још Зевс је са Олимпоса овде слазио и оснивао храмове; тада још Епир је био знан пре но Византија. И он сад долази и тешком, варварском стопалом, гази једну хиљадогодишњу историју; мрачи једну велику и светлу прошлост; руши један народ, који је увек слободно живио. И, кћи тога народа, који је заробљен, кћи владарке која је је прогнана, хоћеш зар да га не мрзи?...

ДЕСПОТ

(Обухватајући је руком око паса)

Ох, како си у мржњи лепа!

ТОМАИДА

(Подајући се)

Умела бих и ја бити племенита и узвишена; не мислим ни ја да је мржња цвет којим се девојачке груди ките. Ал' ја у себи носим мржњу целога мога народа, а та мржња крваву тражи одмазду. Хоћу главу деспотову, разумеш ли ме сад? Донеси ми је, тако ти љубави?

ДЕСПОТ

Не познајеш деспота па ти је мржња много осорнија но што је он заслужује, и не познаје тебе он, а кад би те познавао, сам би ти своју главу понудио.

ТОМАИДА

Не говори ми о њему, јер мржњу ми још више распаљујеш. И кад би му злочин опростила, дражи ме до безумља дрскост што се прогласио за деспота Епира, Акарнаније и Велике Влахиотске. На том престолу су Палеолози седели и само се један Палеолог сме попети на њ!

ДЕСПОТ

Палеолог?

ДЕСПОТ

Да!

ДЕСПОТ

Је л' то све што иштеш од деспота?

ТОМАИДА

Да!

ДЕСПОТ

И кад би ти он ту жељу испунио?

ТОМАИДА

(Изпенађено)

Он?

ДЕСПОТ

Да! Јер, веруј, деспот је кадар то за тебе учинити!

ТОМАИДА

По коју цену?

ДЕСПОТ

Да га престанеш мрзети; да му на љубав одговориш љубављу.

ТОМАИДА

(Запрепашћено)

У чије име чиниш ту понуду?

ДЕСПОТ

У име његово!

ТОМАИДА

(Тргне се ужаснута)

Подла слуго деспотова! Дакле то је била лаж; безочна лаж сва она силна бујица твојих речи?

Лажан ти је био дах, лажан осећај; дакле си изасланик његов и доносиш ми цену за унижење моје..?

ДЕСПОТ

Не, Томаида!

ТОМАИДА

Ил' је у тебе јача ропска навика од љубави...?

ДЕСПОТ

Чуј ме!...

ТОМАИДА

Или си бедан сводник, који се дрзнуо да ми чини понуде?

ДЕСПОТ

Ја те преклињем, чуј ме!

ТОМАИДА

Не, ни речи више, одвратна ми је свака твоја реч! Иди, иди ми с очију! Нагнао си ме да скрхам понос свој и да утолим мржњу своју према теби, туђинцу и варвару, нагнао си ме, да се покажем слаба пред тобом, унизио си ме исповешћу коју ти учиних и — кад си већ поверовао да си у власти, мислио си, зар, сад већ можеш са мном и да тргујеш за кесу златника којом ће те, роба, господар наградити?

ДЕСПОТ

(Боно)

Томаида!

ТОМАИДА

А јеси ли рачунао за гневом жене увређене у љубави; јеси л' се борио који пут са тигрицом рањеном? Или си рачунао можда да ти је живот безбедан, знајући да бих те могла само презрети, али не и убити.

ДЕСПОТ

Чуј ме, Томаида, чуј ме, тако ти мржње, јер не смем те у љубав клети чим си у њу посумњала! Веруј да ће се небо преврнути; да ће мора пресушити; да ће камен проговорити и сунце се угасити; веруј ако хоћеш, да ће се Господ одрећи престола небеског; да ће мртви пропевати; да ће се у змији залеђи душа човекова и вук планински да ће се благородством надахнути. Веруј у све што не може, што неће никад бити, ал' не веруј у сумњу која ти је мало час душу посукнула. Одагнај је, јер не сме те се дотаћи!

ТОМАИДА

Зашто си ми о њему говорио?

ДЕСПОТ

Говорио сам ти о деспоту не би ли ти мржњу утолио; хтео сам ти из душе источити мржњу како

у њој не би било места другом осећају до само осећају љубави за мене. Рекао сам да би те и деспот волео, ал' кад би знао да се ма ко, сем мене, усудио волети те, ја бих му зубима крв из грла источио.

ТОМАИДА

Чуј тада, поверићу ти тајну; деспот ме воли!

ДЕСПОТ

Ко ти рече то?

ТОМАИДА

Не питај ко, ал' знај да ме деспот воли и воли љубављу већом од твоје. Деспот ме воли, знај!

ДЕСПОТ

Убићу га!

ТОМАИДА

Уби га! Уклони га с пута и мог и твог! Тек кад ми његову главу донесеш, веровaћу твојој љубави!

ДЕСПОТ

Тек тад?

ТОМАИДА

Само тад!

ДЕСПОТ

(Одлучи се)
Добро! Донећу ти главу деспотову!

ТОМАИДА

(Полети му у наручја усхићена)

Хоћеш, је л' хоћеш? Тако, тако сад те волим тек! Сад тек! (Милује му косу) Ох, како имаш бујну косу и дивно чело мудрачево и девојачке усне и око пламено, пожудно, варварско — ох, како си леп, како си тек сада леп! Не желим престо, нисам га никад ни желела; на њега чека брат мој Никифор, њему и припада. А ја ћу с тобом, поћи ћемо што даље од престола, поћи ћемо, је ли, у чаробну Етолију у коју је и Етолос избегао из Елиса. Тамо ћемо, на морској обали, скривени од света и од зависти, уз шум и рику морских валова, одати се дивљој љубави којом твоје племе љуби и љубећи умире. Је ли, је ли, драги мој! Закуни ми се овде на ватри, на пламену, као што су се негда незнабожци заклињали; закуни ми се да ћеш бити мој, само мој!

ДЕСПОТ

А ти?

ТОМАИДА

(Свечано)

Пламеном овим и пламеном срца свог, заклињем ти се да ја не бих више умела никад волети, ни другог волети. Не питам те ко си, не знам ти ни имена, а ево сам ти се предала. Зар ти је недовољно то?

ДЕСПОТ

(Небу)

Господе! Подржи ме да не малакшем под теретом среће те!

ТОМАИДА

Ал' — испред те среће стоји дужност, је л'?

ДЕСПОТ

Да, смрт деспоту!

ТОМАИДА

Смрт тирану! Упамти, то је прва реч наше љубави; то усклик среће наше, то поздрав дану и отпоздрав ноћи; то прве речи наше заједничке молитве. Смрт тирану!

ДЕСПОТ

Сутрашњи дан већ донеће ти његову или моју смрт!

ТОМАИДА

Твоју смрт? (Загрли га снажније). Не дам те, ја хоћу живот твој, а деспотову смрт!

ДЕСПОТ

А би ли ти више мржњи међ угасило, кад би му сама ти, својом руком, смрт задала?

ТОМАИДА

Ја? О, ја бих храбрости за то увек имала; и храбрости и пожуде, али... зар би то могло бити?

ДЕСПОТ

Начин, који сам смислио, једини обећава да ћемо дело постићи.

ТОМАИДА

Казуј га!

ДЕСПОТ

Ти би морала поћи са мном у Трикалу, у деспотов двор.

ТОМАИДА

(Изненађена)

У деспотов двор?

ДЕСПОТ

Моја би брига била да те у град уведем, да те прикријем. И тај исти нож, који је већ једном слазио у Трикалу по деспотову крв...

ТОМАИДА

...ја сама да му сјурим у срце варварско?

ДЕСПОТ

А ја ћу бити ту. Ти ме нећеш видети, ал' ја ћу бити ту. Припремићу све, дочекаћу те у оној забуни, која ће настати, и изнећу те у ноћ, где ће ме спремни коњи очекивати. Далеко ће још зора бити, а ми ћемо бити већ у Пиндос-планини.

ТОМАИДА

(Усхићена)

Својом руком да му задам смрт? Ах, то годи, то ми годи да своју мржњу сама откупим, да његова смрт не буде дело издаје већ дело освете. Хоћу, хоћу, хоћу, свиђа ми се то!... (Тргне се на један мах). Али... (Ухвати га за руку) Погледај ми у очи! (Загледа га дубоко, али бива побеђена његовим погледом) Верујем ти, верујем ти, јер те волим! Верујем ти кад би ме и у смрт водио!

ДЕСПОТ

У живот водим те, у лепши живот, у живот наше љубави!

ТОМАИДА

Ал' не дореч како си ствар замислио; како то може бити; како ће се извести?

ДЕСПОТ

Деспот се сваке вечери весели; певају му певачи и играју му играчице. На двору их је пуно, збирају се са свих страна из Амбракије, Феникије и Пандозије, из Ализије, Астахоса и Ахиноса, из Текмона Калкиса, Колидона. Одвешћу те у двор и држати сакривену. Кад весеље буде дозрело, кад у деспота и његове властеле, занесене игром и песмом, малакше обазривост; приступићу му и рећи: деспоте, довео сам ти једну играчицу из

Ламије, досад је ниси видео лепшу, наређујеш ли да је пусте преда те? Ти ћеш изаћи и играћеш; ако и не знаш вештину, твоја лепота покриће твоје незнање. Та лепота деспота ће занети, занеће и властелу и свака опрезност биће далека од њих. Ти ћеш играти, све ватреније, све плаховитије, догод деспотов занос не пређе у слепило, а тада ћеш му, по обичају, полећи по колену...

ТОМАИДА

(Сагледајући)

И?

ДЕСПОТ

Он ће се сећи да те дарује и за дар да узме пољубац....

ТОМАИДА

(Усхићена и раздражена осветом)

И, тада ће смрт целивати! Смрт тирану! Кликнућу тада ја и полетећу теби у загрљај. Пођимо, хајде, хоћемо ли ноћас још?

ДЕСПОТ

Ноћас, како би пре зоре стигли у Трикалу. Скрићу те у предграђе да преданиш дан и тек сутра с вечери, увешћу те у двор.

ТОМАИДА

Хајде, пођимо! (На страну) Капетане!

АНГЕЛОС

(С поља)

Овде сам! (Долази)

11

АНГЕЛОС, ПРЕЂАШЊИ.

ТОМАИДА

Ја идем!

АНГЕЛОС

Куда, кира?

ТОМАИДА

Кад се вратим, знаћеш где сам била и поклонићеш ми се.

АНГЕЛОС

Не пођи, кира деспина, без мене!

ТОМАИДА

Не може чета без капетана остати.

АНГЕЛОС

Оставићу чети Ставроса, он је поуздан.

ТОМАИДА

Не, идем сама.

АНГЕЛОС

Идеш с њим?

ТОМАИДА

С њим!

АНГЕЛОС

Ко је он?

ТОМАИДА

Не знам!

АНГЕЛОС

Па ипак му верујеш?

ТОМАИДА

Верујем.

(Одмерава деспота)

Ја му не верујем!

ТОМАИДА

Рекох ти, верујем му!

АНГЕЛОС

Размисли.

ТОМАИДА

Размислила сам, одох и због ом! (Даје руку деспоту и одлази).

12.

АНГЕЛОС, ТАСОС.

АНГЕЛОС

(Дуго стоји и гледа запрепашћен за њом, затим уздане тешко и седа на камен крај ватре обарајући забринуто главу. Из долине се чује кукавица, он се на тај глас тргне и удара шакама).

ТАСОС

(Долази).

АНГЕЛОС

Шта је то?

ТАСОС

Страже се дозивају. За ноћас је уговорен кукавичији крик.

АНГЕЛОС

Добро! Подстакни ватру, а затим иди и реци смени која чува Томаиду нека легне спати. Ја ћу сам бдити до зоре! (Обара главу опет на руке).

ТАСОС

(Клекне крај ватре и потпирује је. Потпун мир и тишина Кукавица понова закука у даљини и одзива јој се друга са противне стране).

ЗАВЕСА.

ТРЕЋИ ЧИН

Раскошна византијска дворана у трикалскоме двору у Кастру. У дну су два велика отворена лука. Пред широким стубом који носи ове лукове, у нишни, камена фигура као фонтана, из које тече вода. Са страна, из којих се улази, ниска, богато застрта седишта која се простиру дуж целих зидова, а завршавају се богатим дрворезним наслонима. Са таванице виси трокраки светњак у коме гори памук натопљен уљем. Натраг на стубу, с једне и друге стране фонтане, као и на стубовима са стране, учвршћени гвоздени прстенови у које ће, доцније, слуге утурити факље. Овде и онде трокраки сачаци на којима ће се доцније упалити тамњан, измирна и сухо цвеће које пријатан и опојан мирис разноси. — Вече је Небо, богато искићено звездама, догледа се кроз задње сводове. Сцена је празна.

1.

ВЛАД, ГРУБЕША, СЛУГЕ и СЛУШКИЊЕ.

ВЛАД.

(Долази с лева говорећи за собом).

Овамо! (Долази пет до шест слугу носећи упаљене буктиње.)

Ставите их у прстенове! (Слуге убадају факље у прстенове).

ГРУБЕША

(Долази с десна говорећи за собом.)

Овамо! (Улази седам осам девојака носећи у скутовима цвеће) Поспите свуд, на све стране, у сваки кут! (Девојке посипају цвеће).

ВЛАД.

(Грубеши).

И досад је било весеља у двору трикалскоме, ал' овакве спреме први пут.

ГРУБЕША

Као да смо какву велику победу добили.

ВЛАД.

Порфиријасе! Јесу ли све певачице и свирачи на окупу?

ПРОФИРИЈОС

Јесу!

ВЛАД.

И Агора и Агафа и Агата из Касиопе? И Андроник?

ПРОФИРИЈОС

Сви су ту!

ВЛАД.

Нареди нека се спреми миришљава смола и сухо цвеће са Хиоса.

ГРУБЕША

Је л' наточено вино и слатка ружина водица?

ПРОФИРИЈОС

Јесте!

ГРУБЕША

Је ли донето грожђе из Касталаније, смокве са Еубеје, нерање из Магнезије и сочни нарови из Клиневоса?

ПРОФИРИЈОС

Све, све је ту!

ГРУБЕША

Добро, нек све спремно буде!

ПРОФИРИЈОС

(Даје знак слугама те се повлаче десно и слугињама те се повлаче лево, затим се и сам уклони.)

2.

ВЛАД, ГРУБЕША.

ГРУБЕША

Па, шта велиш: нашто ли ово веселье?

ВЛАД.

Да погађамо!

ГРУБЕША

На није кесар Прељуб освојио Касторију?

ВЛАД.

То би се већ, по обичају досадашњем, објавило војсци и народу!

ГРУБЕША

Је л' данас долазио какав гласник и откуд?

ВЛАД.

Јутрос је стигао из Призрена.

ГРУБЕША

Шта је донео?

ВЛАД.

Деспоту књигу од Цара.

ГРУБЕША

Нашто онда погађати? Када је јасно све.

ВЛАД.

Шта мислиш?

ГРУБЕША

Мислим на ту књигу цареву. Ту лежи разлог весељу које деспот вечерас припрема.

ВЛАД.

Чиме би га то Цар могао толико овеселити?

ГРУБЕША

Задовољавајући му можда потајне жеље.

ВЛАД.

Потајне жеље? Крај деспота сам као и ти; колико теби вере поклања, ни мени је не ускраћује...

ГРУБЕША

.....Па ипак ја нешто више знам.

ВЛАД.

Е?

ГРУБЕША

Када је оно старешина Брајко Брајановић одлазио у Призрен и носио писмо Цару и поздраве, прича да га је војвода Алтоман ословио те рекао му: „Ма шта сања твој деспот, хтео би зар да буде самосталан господар!" Толико рече, а о томе мора да је било чега и у оном писму што га је Брајко Цару однео, јер Алтоман то није тек из прстију исисао.

ВЛАД.

(Забринуто)

Ти мислиш, дакле?

ГРУБЕША

Ма не мислим само, већ видиш да нешто и знам, а и то није све.

ВЛАД.

Шта знаш још?

ГРУБЕША

Кад оно кесар Прељуб освоји Јоанину, послао ме је деспот к њему да му честитам велику победу и однесем му писмо деспотово. Ја не знам шта је у писму писало ал' знам шта рече кесар кад га прочита: „Твом Деспоту се жури на престо — рече — још је млад, могао би причекати. Ако је Цару по вољи да њега у Епиру, а мене у Тесалији прогласи самосталним господарима, примићемо то, ал' мимо вољу цареву ја се нећу самосталним проглашавати!"

ВЛАД.

Ма гле, ти много знаш! Па ипак, рекао бих, не погађаш шта је узрок данашњем весељу господаревом.

ГРУБЕША

А по чему мислиш да нисам погодио?

ВЛАД.

Да је то, деспот би био ведар и весео данас а, видиш, наредио је да се припреми најраскошнија гозба, ал' он сам није весео. Јутрос, кад сам га видео, изгледао ми је блед и уморан, као да је какву тешку болест преболовао и целог дана данас

немиран је и узнемирен, све бих рекао ватра га мори. Сваки час нове ствари смишља, сваки час мења наредбе...

ГРУБЕША

То сам запазио и ја!

11.

БРАЈКО БРАЈАНОВИЋ, ПРЕЂАШЊИ

БРАЈКО

(Долази)

Грубеша. Отиди одмах у проксеноса Теодолуса, нађи тамо молоске геронде и поздрави их од деспота, реци им нека дођу овамо деспот их позива да му буду гости на вечери. (Владу) А ти, челниче, сиђи доле и нареди нека се у доњој великој одаји застре трпеза; нека се испеку рибе и овнујско месо; смока, воћа, и меда нека буде у изобиљу и најбољега вина из Магнезије. Деспот је рад да се геронди царски почасте. 'Ајде пођите.

ВЛАД.

(Полазећи са Грубешом, овом поверљиво)

Рекох ли, сваки час нове наредбе. (Оду).

4.

ДЕСПОТ, БРАЈКО БРАЈАНОВИЋ

ДЕСПОТ

(У обичном свом одеду)

Није дошао још?

БРАЈКО

Не.

ДЕСПОТ

Рекао сам му да жури, требао је доћи већ! Што оклева толико? Јеси ли добро видео; јеси ли питао?

БРАЈКО

Ти си, господару, нестрпљив, те ти се чини време дуже но што је.

ДЕСПОТ

Па ипак се дуго задржао.

БРАЈКО

Ја не знам где је Селеновић пошао и где си га послао, ал' знам да је скоро отишао и знам да неће губити време кад твоју наредбу врши.

ДЕСПОТ

То је истина! (Разгледа) Рекао сам да се у-упале миришљаве смоле.

БРАЈКО

Упалиће се!

ДЕСПОТ

Оде ли ко да позове молоске геронде?

БРАЈКО

Отишао је челник Грубеша!

ДЕСПОТ

Је ли ко данас слазио у тамницу?

БРАЈКО

Ја сам, господару!

ДЕСПОТ

Гласнику, који је донео писмо Царево из Призрена, реци нека се сутра спреми за пут.

БРАЈКО

Рећи ћу.

ДЕСПОТ

(Нестрпљиво)

Па ипак. Селеновић би већ могао бити ту?

БРАЈКО

(Који је био крај терасе).

Неко је овај час ушао на доњу капију!

ДЕСПОТ

(Нестрпљиво)

Можда је он?

БРАЈКО

Не знам!

ДЕСПОТ

Ма он је, кад ти кажем. Шта чекаш, потеци, реци му да ми дође, што пре да дође!

БРАЈКО

Одлазим! (Оде)

5.

ДЕСПОТ, СЕЛЕНОВИЋ.

ДЕСПОТ

(Нестрпљиво жури ка тераси и гледа с ње; затим одлази десном улазу, у сусрет Селеновићу па, нестрпљив да га дочека, одлази фонтани, наслања се клонуло и дубоко се замисли).

СЕЛЕНОВИЋ

(Долази.)

ДЕСПОТ

(Кад спази Селеновића појури му у сусрет и нестрпљиво обасипе питањима не дајући му да дође до речи).

Дошао си? Где си досад? Да се није што десило? Да се није открило? Да није посумња-

ла? Та говори, забога, говори, што чекаш да те питам, говори!

СЕЛЕНОВИЋ

Дај ми реч, господару, и умири се! Добро је, све је добро!

ДЕСПОТ

Добро, је л'? Добро је, дакле? Говори, казуј све редом како је било?

СЕЛЕНОВИЋ

Отишао сам у предграђе, као што ми нареди и повери. Повео сам слугу Евгенијоса, који зна кућу Ринулину, како не бих распитивањем сумњу изазвао. Кад ми показа кућу, слугу сам вратио, а сам узео свежањ са оделом које је он носио. Дочекала ме стара Ринула на прагу и кад јој рекох да сам твој изасланик не поверова ми. Морао сам јој се исповедити те, кад је видела да знам све, тек ме је у кућу пустила показујући ми једна врата речима: „Ено је тамо!" Закуцах...

ДЕСПОТ

(Узбуђен).

Та казуј брже, брже, брже; горим од нестрпљења!

СЕЛЕНОВИЋ

Закуцах, али нико се не одазва. Закуцах опет, па и по трећи пут, и тад се сетих речи које

си ми казао и на које ће ми се само врата отворити. Нагох се и рекох гласно: „Смрт тирану!"

ДЕСПОТ

Да, то је уговорени знак!

СЕЛЕНОВИЋ

И врата се одмах отворише. Ја уђох...

ДЕСПОТ

Говори, говори...

СЕЛЕНОВИЋ

Застаде ми реч....

ДЕСПОТ

Ма говори, чујеш ли...

СЕЛЕНОВИЋ

И сад ми још застаје реч, сетив се часа када је угледах.

ДЕСПОТ

Лепа је, је ли?

СЕЛЕНОВИЋ

То није, господару, лепота; то је сан који се само једном у животу може уснити, то је...

ДЕСПОТ

(Ставља му шаку на уста).

Не говори, не мучи ме! Знам да је лепа, лепша но што ти то умеш казати. Не говори о том, не скрнави јој лепоту, јер је ти ниси кадар схватити.

СЕЛЕНОВИЋ

....Тад, рекох јој све како си ме ти, господару, научио — „Кира Томаида, поздрав носим од мога друга чији сам најоданији верник и клетвеник. Све је припремљено, весеље у двору тек што није почело. Донео сам ти одело играчице да се преруши и да са мном пођеш у двор!

ДЕСПОТ

А она?

СЕЛЕНОВИЋ

Рече: „Верујем другу твом и поћи ћу! Верујем му, ма ме и у смрт водио! Води ме, води ме што пре!"

ДЕСПОТ

И пође?

СЕЛЕНОВИЋ

Довео сам је у оделу играчице.

ДЕСПОТ

Где је? (Пође напоље не би ли је видео).

СЕЛЕНОВИЋ

Господару! Било би необазриво. Она је доле међ осталим играчицама, од којих ни једна не слути да је њихова нова другарица кћи деспотице Ане Епирске. Рекао сам им да је нова играчица из Ламије.

ДЕСПОТ

Да је не позна ко?

СЕЛЕНОВИЋ

Све су странкиње, ни једна није одавде.

ДЕСПОТ

Је ли весела или суморна можда?

СЕЛЕНОВИЋ

Узбуђена као и ти, господару, као и ја. Зар може ко бити миран у очи злочина?

ДЕСПОТ

Каквог злочина?

СЕЛЕНОВИЋ

Заборавио си, господару, да си ми јутрос, кад си стигао са Пиндоса, поверио све.

ДЕСПОТ

Зар све сам ти поверио?

СЕЛЕНОВИЋ

Можда се кајеш сад, ал' јутрос, о ја те разумем, имао си потребу да се некоме повериш. Изабрао си мене и, хвала ти, ал' си ми сем поверења и тешку бригу натоварио.

ДЕСПОТ

Бригу?

СЕЛЕНОВИЋ

Велику бригу! Велиш, уговорено је да она игра као играчица и, кад деспота занесе, да му падне на колено...

ДЕСПОТ

Да, да!

СЕЛЕНОВИЋ

А кад он, награђујући је, покуша можда да је пољуби и сагне се...

ДЕСПОТ

...Да га оним ножем прободе, који га је већ једном требао убити.

СЕЛЕНОВИЋ

Ал' ако она тај злочин изврши одиста?

ДЕСПОТ

Зар ти то зовеш злочином?

СЕЛЕНОВИЋ

Тебе убити?

ДЕСПОТ

О, кад би ти знао како је и смрт слатка из њене руке.

СЕЛЕНОВИЋ

Господару, ти си наш деспот, наш војсковођа, ти си Царев брат и намесник.

ДЕСПОТ

Па?

СЕЛЕНОВИЋ

Не срди се, али ја мислим: ти као човек имаш права располагати собом, ал' као деспот...

ДЕСПОТ

А деспотом ваљда ви располажете?

СЕЛЕНОВИЋ

Не, господару, али смо дужни бранити деспота. Ти не можеш захтевати од мене, знајући једном тајну, да мирно ћутим тада када се на мог деспота нож потеже!

ДЕСПОТ

(Одлучно)

Могу, и захтевам то од тебе.

СЕЛЕНОВИЋ

Господару, чиниш ми неправду.

ДЕСПОТ

А ти би хтео да је учиним њој, је ли?

СЕЛЕНОВИЋ

Кад бих те смео замолити да ме послушаш те да ме умириш бар!

ДЕСПОТ

Чиме?

СЕЛЕНОВИЋ

Да панцир обучеш под кошуљу.

ДЕСПОТ

То би била превара, била би подлост.

СЕЛЕНОВИЋ

Или опрезност!

ДЕСПОТ

Чу ли ти како она рече: „Верујем другу твом; верујем му ма ме и у смрт водио!" Је л' тако рече?

СЕЛЕНОВИЋ

Да!

ДЕСПОТ

Е, тад, верујем и ја њој па ма ме и у смрт водила.

СЕЛЕНОВИЋ

Верујеш можда у љубав њену према теби, ал' веруј и у мржњу њену према деспоту.

ДЕСПОТ

Оставимо дакле љубав и мржња нек поделе бој. Победа једне донеће ми живот, победа друге смрт. Дедер, наређуј нека се почне, једва чекам ту игру мржње и љубави...

СЕЛЕНОВИЋ

(Забринуто)

Реци игру живота и смрти!

6

БРАЈКО, ПРЕЂАШЊИ

БРАЈКО

(Долази)

Господару, молоски геронди већ су за трпезом.

ДЕСПОТ

Брини се да буду понуђени и прву чашу наздрави у име моје. Реци: „Наздрављам вам у име вашег господара, господина деспота!" Где су челници?

БРАЈКО

Овде су, чекају наредбе.

ДЕСПОТ

Зови их!

БРАЈКО

(Одлази)

7.

ДЕСПОТ, СЕЛЕНОВИЋ.

ДЕСПОТ

(Селеновићу)

Причај ми, казуј ми још о њеној лепоти?

СЕЛЕНОВИЋ

Мало час кад почех, ти ми, господару, преклопи реч на уснама.

ДЕСПОТ

Јесте ал'... ипак.. волим да чујем тај разговор.

СЕЛЕНОВИЋ

(Забринуто)

Камо да није толико лепа...!

ДЕСПОТ

Опет те брига мори! Окани је се, веселье је милији друг од бриге!

8.

ВЛАД, БРАЈКО, ГРУБЕША и више других часника. ПРЕЂАШЊИ.

ДЕСПОТ

Старешине и челници! Ретко весеље биће данас, желим сви гости да ми будете!

ГРУБЕША

Ја сам на стражи, кирије деспоте!

ДЕСПОТ

Предај стражу коме млађем. (Осталима). Наредите све што треба да весеље отпочне, нек се упали тамјан и измирна, нек се донесе вино и медовина, нек дођу певачи и играчице. Ноћ је већ пала, време је весељу, а весеље ће необично бити... Необично, чујете ли!... (Полазећи). Ја пођох да се за свечаност опремим! (Одлази).

9

ПРЕЂАШЊИ без ДЕСПОТА

БРАЈКО

(Челницима)

Чусте наредбе, 'ајд потеците!

ВЛАД и ГРУБЕША

(Одлазе).

БРАЈКО

(Челници образују групе. Брајко напред са Селеновићем у поверљивом разговору),

Чуј, деспот је нешто врло необичан данас, почиње да ме брине.

СЕЛЕНОВИЋ

Тебе брига тек почиње морити, а мене дочиње.

БРАЈКО

Ти можда више знаш но ја?

СЕЛЕНОВИЋ

Камо да не знам!

БРАЈКО

Реци ми што је, можда бих ти могао саветом помоћи?

СЕЛЕНОВИЋ

Савет је, Брајко, позна реч мудрости. Да није тако, све би у свету друкче бивало!

БРАЈКО

Позна, велиш?

СЕЛЕНОВИЋ

Ил' позна ил' узалудна!

10.

ВЛАД, ГРУБЕША, ПРЕЋАШЊИ.

ВЛАД

(За њим певачи и играчи и слуге од којих једни пале жртвенике и посипају миришљаве траве и смоле, а други носе на служавницима сребрне кондире и воће и стају позади да би били приправни служити.)

ГРУБЕША

(Једној певачици)

Теано, вечерас певај као што ниси досад. Нека се твоја Беотија прослави песмом над песмама.

ХОР

Поздрав теби кој' с далеких страна
Моћ рашири до јонскога мора,
И чија је сила богодана,
Засенила славу наших гора,
Здраво да си, Богом изабрани,
Миљениче славе, здраво да си!
Нек ти жића буду дуги дани,
И нека ти путе срећа краси!

11.

ДЕСПОТ, ПРЕЂАШЊИ.

ДЕСПОТ

(Улази у свечаном и раскошном оделу; све се диже на ноге и дубоко клања. Он седа на седиште с леве стране и нуди руком старешине да седну према њему. Селеновић, Брајко и још један или две старешине седну, док Влад, Грубеша и остали челници остају на ногама).

Теано! Дедер да чујем твоју песму о слави Епироса. Али певај је из душе, са сузама у очима, као што је увек певаш.

ТЕАНО

(Дигне се најпре на колена и поклони са прекрштеним рукама на грудима, затим да харфама знак те ове почну пратњу).

Свирајте свирале од лотоса либијскога
Нек понова зашуми храст на Томоросу.
Реч нека се ори Бога олимпијскога
А утроба Тетисе нек дарује Молосу.

Звоните кимвале Пиросову славу,
Прихватите поклич Перспотера и Каона,
Дидона над Делфјом нек уздигне главу,
Весник ће нам славе доћ из Мирмидона.

ДЕСПОТ

Тако, Теано, тако! Дајте јој једну медовину нек ослади грло (Слуге нуде Теану) Дај и нама по један кондир сунчанога вина. Њој грло а нама душу треба освежити! (Слуге служе њега и старешине А Агора и Агата, јесу ли и оне орне да нам покажу своју вештину и своје лепо тело!

АГОРА и АГАТА

(На помен њихових имена дижу се на колена и клањају са прекрштеним рукама на грудима, затим устају, за њима још две играчице и музика засвира те почињу игру. На завршетку игре оне обе падају на колена Деспоту).

ДЕСПОТ

Тако, тако! Вечерас ћете добити богатији дар но ма кад до сада! (Даје свакој новац те му оне љубе скут и

одлазе на своја места). А ти, Андрониче, казују људи, некад си знао лепе приче да причаш?

АНДРОНИК

(Стари седи свирач. Кад га деспот помене диже се на колена, прекрштa руке на груди и клања се).

ДЕСПОТ

Ја волим причу при весељу, она одмори. Зар не знаш ни једну?

АНДРОНИК

Знао сам, господару, али сам их заборавио.

ДЕСПОТ

Зар баш све?

АНДРОНИК

Још само једну причу знам.

ДЕСПОТ

Казуј ту једну.

АНДРОНИК

(Прича)

Крај моје свирке, господару, певала је некад моја јединица. Била је млада као зора, лепа као божица, а певала је заносно те се око нас јатомице збирала младеж да јој чује глас и да јој осмех са усана украде. И један од њих јој украде, украде јој и осмех и срце. А пристали су једно за

друго као да их је Бог изабрао међ осталима и рекао им „Волите се, децо!" И волели су се. Волели су се оном љубављу која душу троши, а тело сажиже. Ал' једног дана.... (Дубоко уздане). Њему се учини да се и на другог осмехнула и — зари јој нож у срце. Пала ми је на руке и ја сам јој својом руком нож из срца извадио! Последње јој речи беху: „Опрости му, оче, јер волим га!"... (Загрцне од суза) То је моја последња прича... Од тад сам све остале заборавио!

ДЕСПОТ

(Даје му кесу с новцем).

На, Андрониче, овај новац да дигнеш камен на гробу твоје јединице. Нек буде бели мрамор из Пендиликона; чист као што је њена душа била и чврст као што је њена љубав била. На камену напиши: „Слатка је смрт у љубави!"

АНДРОНИК

(Допуже на коленима до деспота и љуби му скут).

ДЕСПОТ

И нико други не зна какву причу, зар?

СЕЛЕНОВИЋ

Ја знам једну... Ако допустиш.

ДЕСПОТ

Ти? Откуд ти? Приче су посла старачка.

СЕЛЕНОВИЋ

Од старих сам је и чуо!

ДЕСПОТ

Па хајде, наточите вина, а ти казуј да те слушамо.

СЕЛЕНОВИЋ

(Пошто су слуге наточиле вино)

У неком крају, тамо горе код нас, стегла је, веле, једном љута зима те се све живо зарило под земљу, а чопор гладних вукова са планине почео је селу претити. Људи су дању још и одили ал' с ране вечери склањали се у кућу слушајући целу ноћ језиви арлук вукова. Свако је живи стрепео да зађе у планину, јер данас једног, а сутра другог вуци би напали и растргли. Село се забрину како да се спасе напасти. Тада се јави један пастир млад и рече: „Ја ћу поћи у планину!" „Растргнуће те вуци!" — рекоше му сељаци ал' он их не послуша, већ оде и оста тамо једну ноћ, а кад сиђе, доведе собом у село најопаснију и најкрвожедниј у вучицу. Не растргоше га вуци, већ он још вучицу довео у село, и сви му се дивили магијској сили, јер вучица, из чијих је очију севала крвава жеђ, уз њега се као мачка превијала и умиљавала. А он је био срећан верујући да је спасао село, јер цео онај чопор вукова остаде обезглављен као да му вучица беше старешина. Ал' вучица не

мога да носи у себи јагњећу душу до један дан; у њој, кад падне ноћ, надјача вучја мржња према човеку и закла пастира који ју је припитомио. Зар је и могло друкче бити?

ДЕСПОТ

Је ли то причи крај?

СЕЛЕНОВИЋ

Да.

ДЕСПОТ

Ако су је твоји стари смислили, добро су је смислили, а ако си ти, смислио си је рђаво! Ал' на што те суморне приче; зар ово није весеље? Хоћу вечерас да сам весео, хоћу сви да сте весели. Дедер, Теано, без твога грла нема радости; твоје је грло најлепша прича коју сам икада слушао. Кажи, Теано!

ТЕАНО

Нашто мору дубине
Кад у Морфе Зоине
Дубља душа од мора.

ХОР

У Морфе је Зоине
Дубља душа од мора.

ТЕАНО

Нашто небу ведрине
Кад у Морфе Зоине
Бело чело ведрије.

ХОР

У Морфе је Зоине
Бело чело ведрије.

ТЕАНО

Нашто мачу оштрине,
Кад у Морфе Зоине
Црне очи оштрије.

ХОР

У Морфе су Зоине
Црне очи оштрије.

ДЕСПОТ

За ту песму, Теано, ево ти богат дар! (Баци јој кесу с новцем). А сад, нек дође играчица из Ламије, да видимо и њу. Је ли, Селеновићу, веле у том су крају жене лепе као писане иконе? (Порфириосу). Порфиријусе! Иди доведи играчицу из Ламије.

ПРОФИРИЈОС

(Одлази).

СЕЛЕНОВИЋ

(Узбуђено диже се с места).

ДЕСПОТ

Седи, седи, Селеновићу! Нећу да се дижеш с места; нећу да мичеш одатле; хоћу да уживаш у игри лепе Ламијазанке као што ћу и ја, као што ћемо сви! Разумеш ли ме? Нећу да се мичеш, не смеш се маћи с места. Забрањујем ти!

СЕЛЕНОВИЋ

(Седа).

ДЕСПОТ

(Очевидно узбуђен)

Свирајте свирачи! Нек либијске свирале запиште највишим гласом који им може дати ваш дах; нека зазвече кимвале снажно као олуј да им жице кида и нека забубњају тимпани као кад се сручују громови. Свирајте! свирајте! (Свирачи засвијају снажно, бучно, бесно.)

12.

ТОМАИДА, ПРЕЋАШЊИ.

ТОМАИДА

(Долази у оделу играчице. Кад је спазе, сви се задиве њеној лепоти. Она је врло узбуђена те и не гледа никога већ ступа право па средину и почиње игру која је већ у самом почетку бурна, заносна и страсна, а све то више у даљем току игре.)

ДЕСПОТ

(Оборио је главу, трудећи се да га Томаида не позна, али испод ока прати њену игру, диви јој се лепоти и опија се том лепотом.)

ТОМАИДА

(Игра узбуђујући се све више мржњом. Њени су покрети све страснији, скокови све одлучнији. Крв јој је узрујана те дамари снажно бију, тело јој све топлије од грозница која је пали; усне јој већ закрвавиле, а око јој се замутило. Она је већ ван себе, њена игра прелази у разуздани бес и хистерију и, у једноме тренутку, уз урлик вучице, скочи до деспота, простире се преда њ и превија се телом по његову колену).

СЕЛЕНОВИЋ

(Скочи са свога места и нехотице исуче мач, али застаје нем пред сценом која пастаје).

ТОМАИДА

(Чим је пала деспоту на колено, потеже нож из недара и силно замане њим, али у том тренутку, кад се деспот сагао да је пољуби сретне се с његовим погледом и позна у деспоту свога љубавника. Настаје једна дуга и нема сцена. Гледа га у очи и рука, којом је замахнула, малаксава јој, те је лагано спушта све док не такне под те испушта нож. Истовремено и израз се њеног лица преображава, дивљина ишчезава, а јавља благост и враћа јој се лепота. Њене се зенице шире, а усне развлаче у смех. Још увек несвесно она пожудно пружа руке и грли њима деспота који је прихвата, уздиже себи и спушта јој на усне један дуг и страстан пољубац... Узбуђена и нема запрепашћеност међу свима присутнима).

ДЕСПОТ

(Држећи је још увек у наручју, старешинама и челницима).

Овај пољубац измирио је крвнике. У мом је наручју — Томаида!

СТАРЕШИНЕ И ЧЕЛНИЦИ

(Као и сви остали изненађени и узбуђени, сем Селеновића.)

Томаида!

ТОМАИДА

(Прибирајући се и трезнећи)

А у чијем сам наручју ја?

ДЕСПОТ

У деспотовом!

ТОМАИДА

(Цикне, тргне се и пада ничице на под савладана једним хистеричним болом; зарива главу у руке и тешко јеца и рида).

ДЕСПОТ

(Устаје са свога места те, као и сви остали, мирно сачека крај овога наступа.)

ТОМАИДА

(Диже најпре главу, а затим се узнесе на рукама и посматра их све редом, погледом испитујућим, док се не сретне са деспотовим погледом.)

Ја сам преварена, је ли, ја сам издана?...

ДЕСПОТ

Зар је превара онај пољубац; тај пољубац је заклетва! (Грли је.)

ТОМАИДА

Ја те мрзим!

ДЕСПОТ

Ти вараш себе, јер волиш ме! Једна си била деспотове крви и мало час си је оним пољупцем испила; испила си ми живот сам!

ТОМАИДА

Ал' ја те морам мрзети!

ДЕСПОТ

А ја те морам волети! И мало час, да ми се нож из твоје руке зарио у срце, ја бих, лежећи овде и умирући пред твојим ногама, рекао ти да те волим.

ТОМАИДА

И тад? (Гледа га дубоко у очи.)

ДЕСПОТ

(После очајне борбе са собом клоне).

Да, и тад!

ТОМАИДА

...Признајем... љубав је твоја јача од мржње моје...!

ДЕСПОТ

И победила је, је л'...?

ТОМАИДА

(Пружајући му обе руке)

И... победила је!

ДЕСПОТ

Господо, кличите победи срца, као што би победи мача мојега. Окитите чела ведрином и испуните срца радошћу. Нека весеље потече одавде

и нека се као река разлије све до прагова божачких Отварајте врата на тамницама и пуштајте робове, нека их сунце озари...!

ТОМАИДА

(Склапајући руке.)

И њега!

ДЕСПОТ

(Разумев је)

И њега, убицу мог... Грубеша, доведи Дмитра овамо да живот прими као дар из руку Томаидиних, а ти, Брајановићу, иди прекини гозбу молоских гедонда и реци нек одмах дођу к мени! Нек дође свако, и слободан и роб! (Узима са места на коме је седео свој хермелински огртач и огрће њиме Томаиду.)

ГРУБЕША и БРАЈАНОВИЋ

(Одлазе).

ТОМАИДА

(Грдећи чврсто деспота и шапћући му.)

Ићи ћемо одавде, је ли, ићи ћемо далеко; ићи ћемо, као што рекосмо, на дивље етолијске обале, да тамо срећу скријемо. Ја сам жртвовала мржњу и понос, а ти ћеш, је ли, власт? Наша је љубав изнад људских слабости, скријмо је од људи!

ДЕСПОТ

Обећах ти главу деспотову и испуних. Дадох ти и главу и душу. Ваља ми испунити још

једну жељу твоју и искупити још једну реч коју ти дадох.

ТОМАИДА

(Изненађена)
Још једну?

ДЕСПОТ

На престо епирски сешће Палеолог. Тек и тај завет када испуним, решаваћемо о нашој судбини.

13.

ГРУБЕША, ДМИТАР, ПРЕЂАШЊИ.

ДЕСПОТ

(Када му приђе Дмитар.)
Убицо, звао сам те да ти живот дам! Томаида ти га поклања. Слободан си, иди!

ДМИТАР

(Већ при доласку он се тргао видев Томаиду у наручју деспотову, и све што му је деспот рекао, он нити је чуо нити разумео, јер је нетремице посматрао њу, док на лицу му се изражавао дубок и безмеран бол.)

ДЕСПОТ

Дао сам ти слободу, живот сам ти поклонио. Разумеш ли ме?

ДМИТАР

(Лутајући боно погледом спазио је на земљи нож који је Томаида испустила.)

Хвала на дару и теби и њој, ал' примите и уздарје! (У једном скоку дочепа нож са пода, сјури га себи у груди и простре се на под. Опште запрепашћење и цик женскадије.)

ТОМАИДА

(Престрављено)

Шта учини?

ДЕСПОТ

Од варварског је рода, те умире кад љуби!

ПРОФИРИЈОС

(Долази из дубине и једним огртачем покрива Дмитрово тело).

14

ПРЕЋАШЊИ, БРАЈАНОВИЋ, ГЕРОНДИ, СЛУГЕ, СЛУШКИЊЕ

ГЕРОНДИ

(Улазе и дубоко се клањају).

ДЕСПОТ

(Узима Томаиду за руку и свечано).

Геронди! Звао сам вас да вам објавим, а ви народу целоме, моју одлуку. Народ епирски жели своју самосталну државу као што ју је вековима имао и жели свог владара из крви Палеологове. (Томаиди) Је ли тако? (Гласно). Ја сам вољан ту

жељу народа испунити. (Општи покрет међу српским старешинама, а међу геронтима одушевљење). Ја, Синиша Немањић, намесник Цара Стефана Душана, и њиме именовани Деспот освојених и Царству присаједињених Епира, Акарнаније, Етолије и Велике Влахиотске, проглашавам да су ове земље од данас слободне и да чине самосталну и независну Епирску Деспотовину, којој на престо ступам ја, син оца Стевана Уроша Трећега и мајке Марије Палоелогове, кћери Јована Палеолога, и да ћу владати под именом Симеон Урош Палеолог, пењући на престо крај себе супругу ми, Томаиду, кћер Деспотице Ане Епирске. Идите и објавите то народу! (Опште усхићење, узвици и музика која бурно поздравља овај акт).

ЗАВЕСА

САДРЖАЈ

страна

Велика недеља 11

Томаида 177